

ԴՐՈՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

1902

Հ. Գ. ԲԻՐՐՅՔ
A. R. F. BUREAU
LIBRARY
1902

„Droschak“

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

ԴՐՈՇԿԿ

Adresse
RÉDACTION DU JOURNAL

„Droschak“
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒԽԱԿԱՆ ԳԱԶՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ՃԱԿԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ

Այժմ հազար անգամ ոչ. բռնաւորները չեն, որ կուռւմ են ժողովուրդների ճակատագիրը. շինծու, ոճրագործ «գաշինքները» չեն, որ ընթացք են տալիս պատմական էւօլյուցիային. «խաղաղութեան» ու «խոհեմութեան» քարոզները չեն, որ կարող են արգելել ցաւի, տառապանքի մէջ գալարուող «նախին» ըմբոստանալ իր դարաւոր հարստահարիչների դէմ, բռնել այն արիւնոտ, բայց ճակատագրական ուղին, որով ընթացել են բոլոր բախտակից ժողովուրդները՝ ստրկութիւնից դէպի ազատութիւն:

Ո՞վ է այն խիղախը, որ վստահանայ պնդել լուրջ պատճառաբանութեամբ, թէ այդ օրէնքը միահեծան չէ, թէ Մակեդոնիան, Հայաստանը, Ալբանիան կարող են լինել մի մի բացառութիւններ, թէ նրանք կարող են մուրաբալ իրենց ազատութիւնն ու ապահովութիւնը, մոռալ կամ դահճից՝ նրա առջև քծնելով ու փորսող տալով կամ արիւնկղակ դիպլոմատիայից՝ աղերսանքներով յիշատակագրիչներով:

Ո՞վ է այն խիղախը, հոգով այն թշուառը, մտքով այն գառաձառը, որ վստահանայ հրապարակով քար նետել մակեդոնացի կտրիճների վրայ, որոնք սար ու ձոր ընկած, մէկը քսանի դէմ՝ կուռւմ են յանուն սրբազնագոյն մի դատի — դարերով ոտնահարւած, ամենատարրական մարդկային իրաւունքների...

Յեղափոխութեան աննպաստ ձայները լուռւմ են այլևս, զայլիք լեզուները պապանձուում են և եւրօպական ամբողջ մասուլք, չնչին բացառութեամբ, ներքող է կարգում Եանկօֆներին ու Դեյլիֆներին:

Ցատուրը ընդհանուր է թիւրքական անօրինակ վարչութեան դիմաց և անգամ կեղտոտ, վարձկան թերթերը, որոնք մինչև օրս «չափաւորութեան» խրատներ էին կարգում մակեդոնացիներին ու բուլղարներին — այսօր ապստամբութեան կողմն են:

Յեղափոխութիւնը կատակ չի անում: Խմբական կցըրատուր շարժումների ֆազը այլևս անցած է Մակեդոնիայում. լայն, ժողովրդական մի շարժում է, որ բռնկել է միաժամանակ երկրի այլևայլ կետերում: Դեյլիֆի պէս բուն ժողովրդական գործիչները անդուլ աշխատանքով պատրաստել են այդ շարժման հողը և այսօր, հանդիսաւոր

օրին՝ մակեդոնական դիւղացու հետ ձեռք ձեռքի տւած՝ մղում են ազատութեան կուրը...

Պարծա՛նք քաջերին:

Ահա մի ամիս է, ինչ մակեդոնացիները յաղթական կերպով յետ են մղում թշնամու գրոհը. մի քանի կէտերում՝ նրանք կարողացան փառաւոր ջարդ տալ թիւրքաց բանակին: Գաղափարով ներկական պայծառ իրէպուլ տոգորւած՝ մակեդոնացի հայրենասէրները առիւծ են կտրել:

Դրութիւնը լուրջ է. այսպիսի օրեր Մակեդոնիան առաջին անգամն է տեսնում: Երբեք կամ մարտի 11-ը՝ հաւատարիմ իր աւանդական սովորութեան՝ ճգնում է նսեմացնել Եւրօպայի առաջ մակեդոնական կուր ծաւալը. նա փող է վառւում, որ իրենք մակեդոնացիները հեռու են շարժումից, որ խռովարարները Բուլղարիայից են գալիս: Այդ ծանուցումների հետ միաժամանակ սուլթանի կառավարութիւնը տենդային եռանդով կենտրոնացնում է զօրքը ապստամբութեան վայրում և առատութեամբ զէնք է բաժանում մահաձեռնակներին... Տարակոյս չկայ, որ Մեծ Ոճրագործը ներվային ծանր ճգնաժամի մէջ է և որ անջատւած անկախ Մակեդոնիայի ուրուականը սկսել է արդէն սարսափեցնել նրան:

Երբեք չի սխալուում, անշուշտ: Բուլղարիայից ներմուծւած ուժերը մեծ ու ղեկավարող դեր են խաղում ապստամբութեան մէջ: Բայց հէնց այն հանգամանքը, որ Բուլղարիայից ներս արշաւող 10-15 հոգուց բաղկացած խմբերը կարողանում են ոտքի հանել մակեդոնական ամբողջ գիւղերը՝ պարզ ապացոյց է, որ յեղափոխական տրամադրութիւնը իշխող է Մակեդոնիայում, որ խեղճ, լքւած ռայան թիւրքաց գաղանութիւնների դէմ իր ինչքն ու պատիւը պաշտպանելու համար՝ գերագոյն միջոցը զինւած ապստամբութեան մէջն է փնտռում:

Սակայն — աւանդ — աջողութիւնը աւեղական չէ: Ուժը այնքան է, որ կարող է ալեկոծել քաղաքակիրթ աշխարհը, կարող է փոթորկել դիպլոմատների հանգիստը և, թերևս, ազդու միջամտութիւն հրաւիրել: Իսկ եթէ Եւրօպան այս անգամ ևս քար ու ապառաժ մնայ մակեդոնացիներին այդ գերագոյն յուսահատութեան հանդէպ՝ Թիւրքիան իր թնդանօթներով ու հարկեր հազարաւոր բանակով կը կարողանայ հեշտութեամբ վերականգնել «խաղաղութիւնը»՝ նահատակ երկրում: Ազատութեան առաջամարտիկները յետ կը նահանջեն, հրացանների որոտը կը լռէ... Յետո՞յ...

Մարգարէ չպէտք է լինել դուռակիւղ համար, որ

գրութիւնը աւելի ևս կը ծանրանայ, որ վտանգը պիտի կրկնապատուէ՝ թէ Թիւրքիայի և թէ միջազգային խաղաղութեան համար: Համիդի կառավարութիւնը շուտ չի մոռանայ մակեդոնացիներէր կրած հարւածները և սուլթանական գազանութիւնները չտեսնուած կատաղութեամբ կը պայթեն Մակեդոնիայի վրայ. . .

Սակայն յեղափոխականների պինդագործարը կարծատե կը լինի. անօրինակ ճնշումները նոր փոթորիկներ կը պատճառեն առաջիկայ գարնան և այն ժամանակ դիւրին չի լինի այլևս տիրանալ շարժման. . .

Այսօր Բուլգարիայում տանտեակ հաղարուտը մակեդոնացիներ են ապաստան գտած. բուլգար զօրքերի մէջ մօտ 300 օֆիցերներ՝ ջերմ համակրող են մակեդոնական կուրի: Բուլգար ժողովուրդը ճանաչում է մակեդոնացի-

ներին իբրև հարազատներ և նրանց դատը՝ իբրև սեփական դատ: Մակեդոնական կոմիտէի երկու հատուածները միանալու վրայ են ընդհանուր ուժերով կռիւր առաջ տանելու համար: Իշխան Ֆերդինանտի կառավարութիւնը պիտի կարողանայ արդեօք միշտ անկարեկից հանդիսատես մնալ Թիւրքական յարաճուն գազանութիւններին. . .

Մակեդոնիան պիտի մնայ ապստամբ, առանց խաբուելու անբովանդակ խոստումներից ու յօքննիչ յանձնաժողովներից: Նա պիտի քայլէ արեան ճանապարհով մինչև որ ստանայ միջազգային դաշնագրով նւիրագործուած իր անձեռնմխելի իրաւունքները:

Դա է միակ նպատակայարմար ճանապարհը, դա է այն ճակատագրական ուղին, որով բռնաբարւած ազգերը նւաճել են իրենց ազատութիւնը:

Հ Ա Յ Գ Ա Ղ Թ Ա Կ Ա Ն Ն Ե Ր Ի Խ Ն Գ Ի Ր Ը

Վովկաս ապաստանած հայ գաղթականների խնդիրը սպասածից աւելի ողբերգական և բարդ բնաւորութիւն ստացաւ: Ներքև տպագրող մանրամասն թղթակցութիւնը, ստացած սահմանազլնից, ցոյց է տալիս, թէ որպիսի անելանելի վիճակ պատրաստեց ռուս իշխանութիւնը՝ Թիւրքական գազանութիւններից փախուստ տւած հայերի համար: Այդ յուզիչ մանրամասնութիւնները արդէն լոյս տեսան Պարիզի, Վիէնայի և այլ տեղերի մամուլի մէջ և առաջ բերին, համոզւած ենք, խոր վրդովմունք:

Ֆրանսիական մեր բարեկամ հայասերները, գլուխ ունենալով պ. Ֆրանսիս դը Պրէսանսէին, ինչպէս մեզ տեղեկացնում են հաստատ աղբիւրներից, դիմումն արեցին հանրապետութեան արտաքին գործերի մինիստր պ. Գելլիսէին՝ խնդրելով պաշտպան հանդիսանալ անօքնական փախստականներին: Մինիստրը խոստացաւ և արդէն հեռագրել է Թէհրանի Ֆրանսիական դեսպանին, միջնորդելու պարսից Շահի առաջ՝ ի նպաստ Պարսկաստան անցնել ցանկացող գաղթականների:

Ն Ա Մ Ա Կ Կ Ա Ր Ս Ի Յ

Անցեալ 1901 թւի հոկտեմբերին, ինչպէս գիտեք, դուրս եկաւ կովկասեան կառավարչապետ իշխան Գօլիցինի շրջաբերականը՝ ուղղած նահանգապետներին, որով պատւիրուում էր յայտնել Թիւրքահայ բոլոր փախուստ ահա կան ներին, որ նրանք կամ պէտք է ընդունեն ռուսահայատակութիւն, և կամ՝ անմիջապէս պիտի հեռանան ռուսաց սահմաններից: Հրամանի մէջ ասւած էր, որ ռուսահայատակ գրողներին հող չէ տրուում, նրանք իրաւունք ունին անշարժ կալւածքներ գնել 20 տարուց յետոյ միայն և պէտք է 1903 թւից ենթարկւեն զինւորագրութեան. իսկ նրանք, որոնք չեն կամենայ հպատակութիւն ընդունել և կը ցանկանան հեռանալ ռուսաց սահմաններից, կըստանան դիւրութիւններ:

Հպատակութիւն ընդունելու պայմանները, ինչպէս տեսնում էք, գրաւիչ չէին. նոյն իսկ եթէ գրաւիչ էլ լինէին, դրանով խնդիրը չէր լուծուում, քանի որ գաղթականները թողել էին հայրենիքում իրենց ընտանիքի մի մասը, ոմանք կին ու զաւակներ, ոմանք ծնողներ, քոյրեր, շատերը իրենց ամբողջ կարողութիւնը, հողերը, որոնցից պէտք է զօրհէին ռուսահպատակութիւն ընդունելով: Տարաբախտաբար վերագառնալ նոյնպէս անհնար էր. նախ որ Թիւրքաց կառավարութիւնը չէր թող տալիս, և երկրորդ՝ երկրում տիրում էին նոյն պայմանները, ինչ որ նրանց գաղթելու ժամանակն էր: Այդպիսով գաղթականների համար ստեղծւել էր վերին աստիճանի անելանելի դրութիւն: Ուրիշ հնար չկար, բայց եթէ

խնդրել ռուսաց կառավարութեանը, որ թող տրուի նրանց մնալ ռուսաց սահմաններում՝ նոյն անորոշ վիճակի մէջ, մինչև որ իրենց արիւնջայ հայրենիքի վիճակը կը փոխի և վերագործը կը դառնայ հնարաւոր: Այդպէս էլ արին: Բոլոր կողմերի գաղթականները այդ մտքով կազմած խնդիրներով դիմեցին նահանգապետներին: Նոյնամասն խնդիրներկայացրին կառավարչապետին և Թիֆլիսում գտնւած գաղթականները: Մի քանի անգամ գնացին իրենց խնդրի պատասխանը ստանալու, բայց անօգուտ: Չստացան: Երկար ժամանակ պատասխան չստանալով՝ նրանք կարծեցին, որ իրենց խնդիրը յարգւած է և ամէն մարդ հանգիստ իր գործին գնաց:

Յանկարծ ներկայ թւի օգոստոսի 5-ին, դուրս է գալիս Թիֆլիսի ոստիկանապետի հրամանը, որով պատւիրուում է ոստիկաններին յայտնել հայ փախստականներին, որ նրանք, որոնք մինչև օգոստոսի 10-ը կը լինեն Թիֆլիսում՝ կը հաշւին ռուսահպատակներ և այդպիսիներին պէտք է գրել Թիֆլիս քաղաքի մէջանների շարքում: Ժամանակը շատ կարճ էր. նոր դիմումներ անել, նոր խնդիրներ տալ և պատասխանի սպասել չէր կարելի: հարկաւոր էր մի վճռական քայլ: Եւ օգոստոսի 6-ին, երեկոյեան, գաղթականների ներկայացուցիչները իրենց ժողովում, աչքի առաջ ունենալով ռուսահայերի դրութիւնը, հպատակութիւն ընդունելու ծանր պայմանները և դրան հետևող դրութիւնը, միևնոյն ժամանակ հայրենի երկրի վիճակը — որոշեցին դուրս գալ քաղաքից, շարժւել դէպի սահման և թւի մեծութեամբ ճնշում առաջ բերելով Թիւրք կառավարութեան վրայ, ստիպել

նրան ընդունել ամբողջ գաղթականութիւնը և այդպիսով լուծել գաղթականական հարցը: Պէտք է ասել շատերն էին համոզւած, որ յաջող հետևանքի չեն հասնի և կը տուժեն՝ զրկելով իրենց պարապմունքից և սև օրւայ համար հաւաքած մի քանի կօպէկներէից: Բայց և այնպէս որոշեցին այդ քայլը անել որպէս զի կատարած լինեն իրենց բարոյական պարտքը:

Նոյն ժողովում որոշեց, որ դուրս եկողների թիւը ամենապակասը պիտի լինի 600: Այդ նպատակով յանձնւեց ներկայացուցիչներին, որ նրանք դուրս գալ ցանկացողների ցուցակը կազմեն և միւս օրւայ ժողովին ներկայացնեն, որպէս զի ըստ այնմ վերջնական որոշում կայացելի: Երկրորդ օրւայ ժողովում երևաց, որ ոչ թէ 600, այլ հազարից էլ անցնում է գնալ ցանկացողների թիւը: Եւ որովհետև գնացողների մեծամասնութիւնը միջոցներից զուրկ էր և չէր կարող իր խնայած կօպէկներով և՛ ճանապարհածախս հոգալ և գուցէ ամիսներով անգործ մնալով՝ ապրել, առաջ եկաւ դրամի հարցը: Յոյս ոչ մի տեղից չկար: Հանգանակութիւն անել չէր կարելի, որովհետև ոչ որի մտքով անգամ չէր անցնում, թէ կառավարութիւնը թոյլ կրտայ հանգանակութիւն բաց անել հրապարակով, լրագրութեան միջոցով, իսկ գաղտնօրէն նոյնպէս չէր կարելի, քանի որ դա վտանգաւոր էր: Ուստի ոչ մի վերջնական որոշում չկայացաւ: Մի քանի օր տիրում էր տարտամ դրութիւն: Մի ելք գտնելու համար, գաղթականներից մի քանիսը դիմեցին «Մշակի» խմբագրութեան և խնդրեցին հանգանակութիւն անել: Նա խոստացաւ դիմել կառավարութեանը և թոյլաւորութիւն խնդրել և ինչպէս յայտնի է՝ նահանգապետը թոյլ տւեց հանգանակութիւնը:

Բայց նախ քան յայտնի լինելը, որ հանգանակութիւն պէտք է լինի, սգոստոս 11-ին, կիրակի երեկոյեան, Թիֆլիսի երկաթուղու կայարանը մի անսովոր տեսարան էր ներկայացնում: Հաւաքւած էր գաղթականների ահազին քանակութիւն: Պլատֆորմի վրայ III կարգի դահլիճում, ասեղ գցելու տեղ չկար: Թիւրքիայի փախստականները վերադառնում էին բոլորն էլ ուրախ, ոգևորւած: Թիֆլիսի ժողովուրդը զարմացել էր, ոստիկանութիւնը յանկարծակի էր եկել, չգիտէր ինչ անել: Ահա խիում է երկրորդ զանգը՝ դէպի Վարս սլացող գնացքի: «Մնաս բարովների» աղաղակը ականջ էր խլացնում: Խիում է երրորդը, գնացքը շարժւում է, ոգևորւած «ուռան» գողոցացնում է կայարանը: Ոստիկանութիւնը իրար է խառնւում, ինչ անել չգիտէ, կարգադրութիւն չէ ստացել:

Դա առաջին խուճըն էր՝ բաղկացած մօտ 300 հոգուց, որ դուրս էր գալիս Թիֆլիսից: Միւս օրը քաղաքում օրւայ հարցը գաղթականների գնալն էր: Նոյն օրը երեկոյեան, ինչպէս նախընթաց օրը, կայարանում կրկին նոյն բազմութիւնը, նոյն տեսարանը, նոյն ոգևորութիւնը: Տեղացիները հետաքրքրւում էին, ոգևորութիւնը աճում էր: Հետևեալ օրերում երեկոյեաները կայարան էին հաւաքւում ահազին բազմութիւն տեղացիներից՝ տիկիւններ, օրիորդներ և երիտասարդներ և յուզւած ուռաներով ճանապարհ էին դնում իրենց եղբայրներին: Տեղացի երիտասարդների մէջ երևաց մեծ ոգևորութիւն, սկսեց հանգանակութիւն: Գաղթականները վերադառնում էին այնտեղ, որի հետ կապւած էին այնքան յոյսեր: Ի՞նչպէս չ'ոգևորուել... Կառավարութիւնը շարքել յանկարծակի էր եկել, երբէք չէր ուզում հաւատալ, որ գաղթականները յետ

կը գնան: Եւ երբ ոստիկանապետին յայտնեցին մի երկու օր յետոյ, որ մօտ 800 գաղթական արդէն հեռացել են Թիֆլիսից, նա չէր ուզում հաւատալ: Ի դէպ՝ երբ գաղթականների մէջ ծագեց դրամական հարց, մի խնդիր տւին նահանգապետին, որով խնդրում էին օգնել իրենց այն 40 հազար բուրլուց, որ հաւաքւած է իրենց օգտին և գտնւում է կառավարչապետի մօտ: Այդ խնդիրը մինչև օրս էլ առանց պատասխանի է մնացել: Մի խնդիր տւին և Թիֆլիսի ֆրանսիական հիւպատոսին, որով իրենց ֆրանսիական հանրապետութեան հովանաւորութեան տակ դնելով՝ խնդրում էին նրա միջնորդութիւնը և պաշտպանութիւնը հայրենիք վերադառնալու համար:

Ահա և գաղթականները Վարսուս: Վարսի ոստիկանութիւնը, գաղթականներին վագօններից իջնելուն պէս, շրջապատելով՝ տարաւ, բանտարկեց: Երբ օր շարունակ կանչում էր նրանց ներկայացուցիչներին և հայհոյելով, ապտակելով ստիպում էր ուսաստիպատակութիւն ընդունել, սակայն երբ տեսաւ որ չեն ընկճւում՝ արձակեց:

Մինչև ամսի 26-ը ամէն օր երկաթուղին Վարս էր լեցնում մեծ խմբերով գաղթականներ: Այդ ժամանակամիջոցում գործի ելաւ և թիւրքաց հիւպատոսը: Համոզւած լինելով որ այդքան մեծ բազմութիւն ներս խուժելով սահմանից՝ ահազին աղմուկ կը հանէ և որովհետև Թիւրքիան մտադիր չէ ընդունելու և կարող է այդ աղմուկից եւրօպական կամ ուսաց միջատութիւն առաջ գալ, ամէն հնար գործ դրեց, որ արգելի դէպի սահմանագլուխ գնալը, խոստանալով հեռագրել գաղթականների անունից Վ. Պոլիս, և խնդրել սուլթանից՝ թոյլաւորութիւն ներս մտնելու: Բայց որովհետև գաղթականները համոզւած էին, որ խնդրի պատասխանը մ'ե Ր ժ ու մ պէտք է լինի և այդպիսի պատասխան ստանալուց յետոյ շատերը կը թուլանան և կը հրաժարեն դէպի սահման գնալուց, մերժեցին հեռագիր խփելը և օգոստոսի 25-ին, երկուշաբթի օրը, առաջին խուճըն 270 հոգի, դուրս եկաւ Վարսից դէպի սահմանագլուխ: Ճանապարհին իջևանած հայ գիւղերում նրանց ընդունում էին մեծ ոգևորութեամբ, և հայ գիւղացուն յատուկ հիւրասիրութեամբ՝ առատօրէն կերակրելով և պաշար տալով ճանապարհ էին դնում, մաղթելով բարի ճանապարհ: Մինչև միւս երկուշաբթի, սահմանագլխի Բաշգիւղ, Սթահան, 2իլախի, Արմալու, 2ուրուկ, Գիւլանթապ և Ղարափունդար հայ գիւղերը բոլորովին լեցեցին գաղթականներով, այլևս ընդունելու տեղ չկար: Ամէն մի տան միջին թւով չորս մարդ էր ապրում. դրանց անարտունջ կերակրում էր հիւրասէր բասեցիցի, իր ունեցածով, որպէս իր ընտանիքի անդամների: Շէն մնայ բասեցու օջախը:

Որոշեց, որ չորեքշաբթի առաւօտ բոլոր գիւղերից գաղթականները հաւաքւեն Բաշգիւղ և այդտեղից շարժւեն դէպի Թիւրքաց սահմանը: Սահմանագլխի գիւղերում հաւաքւածների թիւը հազարից աւելի էր, հաշւելով երեխաներին: Դէպի սահման գնալու համար ցանկութիւն էին յայտնել և այդ գիւղերում բնակութիւն հաստատած գաղթականները, որոնց թիւը կը հասնէր 1500-ի, այնպէս որ դէպի տաճկաց սահմանը պէտք է գնային մօտ 2600 տղամարդ, կին և երեխայ: Չմոռանալով յայտնել, որ երբ առաջին խուճըն Վարսից ուղեց շարժւել, գաղթականների խնդրով, Վարսի յաջորդը այդ մասին իմաց տւեց նահանգապետին: Նահանգապետը յայտնել էր, որ ինքը արդէն կարգադրել է, որ ճանապարհին ոչ որ

իրաւունք չ'ունենայ նրանց արգելել և նոյն իսկ հարցնել թէ ո՞վքեր են և ո՞ւր են գնում: Իսկ այն հարցին թէ արգեօք տաճիկները սահմանում չ'են կոտորի գաղթականներին, Թիֆլիսի նահանգապետը պատասխանել էր, որ պլ ա ս տ ու լ ն ն եր ը կ'առաջնորդեն նրանց 2 վերստ դէպի երկրի ներսը: Նախ քան դէպի սահման շարժելը, նոյն օրը հարկ համարեց իմանալ թէ ուսաց մաքսատանը ինչ ձևակառուութիւններ կան կատարելու, որ նախօրօք կատարեն և միևնոյն ժամանակ հարցնել սահմանագլխի Սթահան գիւղի սահմանապահ զօրքի հրամանատարին, թէ նա ինչ դիւրութիւններ կարող է տալ կառավարչապետի շրջաբերականի համաձայն: Հրամանատարը այդ հարցին պատասխանեց, որ ոչ միայն չէ կարող դիւրութիւններ տալ, այլև ով որ համարձակի անցնել՝ գնդակահար կը լինի: Միևնոյն ժամանակ յայտնեց թէ իրենց գնդի հրամանատարից հրահանգ է ստացել հնարաւորութեան չափ խիստ հսկել սահմանը, քանի գաղթականները սահմանագլխի գիւղերում են: Լուրը սկզբում կայծակահար արաւ բոլոր գաղթականներին, բայց յետոյ կարծեց, որ կարող է թիւրիմացութիւն լինել, որովհետև ոչ ոք չէր ուզում հաւատալ, որ թոյլ տալով այդպիսի մեծ բազմութեան անարգել անցնել ահագին տարածութիւն՝ Թիֆլիսից մինչև սահմանագլուխ, մօտ 400 վերստ, վերջին կէտում կարող են արգելել նրանց այդքան ամարդի կերպով: 2է որ հէնց Թիֆլիսում կարող էին ասել, որ իդուր էք գնում դէպի սահմանը, չպէտք է թոյլ տանք անցնել: Հէնց այն հիման վրայ, որ Կարսի նահանգապետը ասել էր, թէ արգելքներ եղած դէպքում թող իրեն դիմեն, գաղթականները հեռագրով խնդրեցին Կարսի յաջորդ Կիւրեղ վարդապետին, որ միջնորդէ նահանգապետին՝ սահմանը անցնելու թոյլտուութեան համար: Երկու օր սպասեցին պատասխանի: Երրորդ օրը եկաւ գաւառի կառավարիչը Բաշգիւղ (Կաղզկանի շրջան) հաւաքեց գաղթականների ներկայացուցիչներին և յայտնեց նրանց կառավարչապետ իշխան Գօլիցինի հրամանը՝ կամ իսկոյն ընդունել ուսաստակութիւն և կամ դատարկել այս գիւղերը և գնալ ուրիշ կողմից անցնելու ճանապարհ գտնել: Գաղթականների խնդրին՝ թոյլ տալ անցնել մերժեց: Մերժեց նոյնպէս միջնորդել կառավարչապետի առաջ, առաջարկելով գաղթականներին ա ն մ ի ջ ա կ ա ն կերպով դիմել:

Միւս օրը գաղթականների կողմից հեռագրով մի խնդիր ուղարկեց կառավարչապետին, որի մէջ կրկնելով այն պատճառները, որից ստիպւած չեն կարող ուսաստակութիւն ընդունել և յիշեցնելով շրջաբերականի մէջ խոստացած դիւրութիւնները և յիշեցնելով շրջաբերականի մէջ թողնողներին, խնդրում էին հրամայել ում հարկն է, թոյլ տալու ուսաց սահմանը անցնել և միջնորդել թիւրքաց բարձրագոյն կառավարութեան առաջ ընդունել գաղթականներին: 2օրս օր անցնելուց յետոյ ստացեց մի հեռագիր կառավարչապետի դիւանատան դիրեկտորի ստորագրութեամբ, որի մէջ ասւած էր թէ «ձեր հեռագրի պատասխանը կըստանաք Կարսի նահանգապետից»:

Անցնում է մի քանի օր ևս. լուր է ստացուում, որ կիրակի օր նահանգապետը գալու է Բաշգիւղ: Հաւաքում են գաղթականների ներկայացուցիչները և սրտատրոփ սպասում են պատասխանի: Գալիս է նահանգապետը, հաւաքում է ներկայացուցիչներին և յայտնում, որ կառավարչապետի պատասխանը էլի նոյնն է, ինչ որ

առաջուց գաւառի կառավարիչն է ասել, այսինքն կամ իսկոյն պէտք է ուսաստակութիւն ընդունէք և կամ դատարկէք սահմանը: Բոլոր խնդիրներին, աղաչանքներին, պահանջներին պատասխանեց նոյնը՝ ինձ այդ է հրամայած և ես եկել եմ այդ հրամանը իրագործելու: Յուսահատ, համբերութիւնը հատած գաղթականները յայտնեցին նահանգապետին, որ յիշեցուց դանակը դնէք վզներին ու կտրելու լինէք և պահանջէք ուսաստակութիւն ընդունել, չենք ընդունի, ինչպէս ուզում էք վարէք հետներս: Նահանգապետը գնաց: Բոլոր գաղթականները որոշեցին էլի սպասել մինչև պատրիարքից պատասխան գալը, որովհետև իմացեց, որ Կարսի յաջորդը դիմել էր պատրիարքին և խնդրել միջնորդել սուլթանի կառավարութեան առաջ, որ գաղթականներին ներս ընդունի:

Գաղթականների սահմանագլխի գիւղերը գալու հէնց առաջին օրից, համարեա ամէն օր թիւրքաց սահմանագլխի Ղարաբլիսա գիւղի սահմանապահ զօրքի հրամանատարները գալիս էին Սթահան գիւղը, որտեղ նոյնպէս կային գաղթականներ և հետաքրքրուում էին նրանց դրութեամբ: Գրանցից մէկը, Խալիլ էֆէնտին, մի քանի անգամ կանչեց ներկայացուցիչներին և խօսեցրեց: Նա ասում էր, որ իրենք պաշտօնապէս դիմել են արդէն ուր հարկն է գաղթականների գալու մասին և պատասխանի են սպասում:

Անցաւ մի շաբաթ ևս: Լուրեր էին պտտում, որ մարդկանց պէտք է ձերբակալեն, որպէս պ ր օ պ ա գ ա ն գ ի ս տ ն եր: Յետոյ մասնաւոր և ամենաճիշտ աղբիւրից տեղեկութիւն տրեց, որ Բասենի պօլիցիական մասի կառավարչին հրամայած է իսկոյն ուժով հեռացնել գաղթականներին այդ գիւղերից, մի մասը դէպի Արտահան, միւս մասը Կարս, և այդ տեղերի վրայ հպատակ գրել: 2օրեքշաբթի օրը եկաւ Կարսի յաջորդը Բաշգիւղ: Նրա գալուց մի երկու ժամ յետոյ, լուր եկաւ, որ գաւառապետը Ղարափունդար եղող գաղթականներից 35 հօգի բռնութեամբ չ ա փ ա Ր ն եր ի հսկողութեան տակ տարաւ դէպի Կարս: Կիւրեղ վարդապետը հաւաքելով գաղթականներին՝ կաթողիկոսի կողմից, յորդորեց կամ ուսաստակութիւն ընդունել և կամ փոքրիկ խմբերով անցնել Պարսկաստանի վրայով Թիւրքիա: Պարսկաստանի վրայով անցնելու խորհուրդը կառավարչապետի օգնական Փրէզէն էր աւել կաթողիկոսին, վերջինիս Թիֆլիս եղած ժամանակ, ուր գնացել էր յատկապէս գաղթականների համար: Գաղթականները ընդունեցին վերջին խորհուրդը, թէ և արդէն յոյսերը կտրել էին, որ ուսաց կառավարութիւնը իր սահմաններից դուրս թողնի: Բայց ընդունեցին այդ որոշումը, որպէս զի մի վերջին փորձ անեն, մանաւանդ որ Փրէզէի, պաշտօնական անձի խորհուրդն էր: Միւս օրը Բաշգիւղից դուրս եկաւ առաջին խումբը, 120 հօգուց բաղկացած՝ նախապէս որոշելով որ բոլորը կը հաւաքին Էջմիածին, և այն տեղից աննկատելի կերպով կանցնին դէպի Պարսկաստան, փոքրիկ խմբերով: Ուրբաթ օրը դուրս եկան Բասենից, և Կաղզկանի, Կողբի ու Իգգիրի վրայով չորեքշաբթի երկուօրեան հասան Էջմիածին:

Միւս օրը դեռ չըլուսացած տեղական ոստիկանութիւնը գաղթականներին տներից հանեց և հաւաքեց ոստիկանատուն (տեղաւորուել էին գիւղում՝ հաւաքւած փողերով վարձած սենեակներում): Այդտեղ բոլորի անունները

արձանագրւեցին, երկուսին վերցրին իբրև երաշխաւոր, որ ոչ ոք չհամարձակւի գիւղից հեռանալ մինչև երևանի նահանգապետից կարգադրութիւն լինելը: Միւս օրը եկաւ կարգադրութիւն, այն է՝ չափարներ է հսկողութեան տակ վերադարձնել բոլորին Կարս, միւսին եկած ճանապարհով, այսինքն Իգտիր, Կողբ, Կաղզուան, Կարս: Գաղթականների խնդրի համաձայն կաթողիկոսը մարդ ուղարկեց Երևան՝ միջնորդելու նահանգապետին, որ փոխանակ ահագին պտոյտ անել տալու ոտով և տանջելու առանց այն էլ յոգնած, թշուառ մարդկանց, Կարս հասցնելու համար՝ թոյլ տան նրանց գնալ երկաթուղով, իհարկէ ոչ-կառավարական հաշուով: Այդ էլ մերժեց: Ուղարկեցին է տ ա պ ո վ:

Իսկ Բասէնում մնացած մօտ 900 հոգի առաջին խմբի դուրս գնալուց 5 օր ուշ դուրս եկաւ: Կաղզուանում, երբ արդէն պատրաստ են եղել ճամբորդելու, նրանց շրջապատում են կօզակներով և բերում Կարս: Կարս մտնելը մի սրտաձմիկ տեսարան էր՝ մօտ 900 հոգի կանանցով ու երեխաներով՝ որջապատած ձիաւոր կօզակներով քաղցած, յոգնած առաջնորդեցին դէպի զօրանոցը և բանտարկւեցին: Այդ տեսարանից դժացեցին Կարսի նոյնիսկ ամենաքարասիրտ բնակիչները: Բայց ի՞նչ կարող էին անել, ո՞վ կը համարձակէր մի ունէ օգնութեան ձեռք կարկառել: Երկրորդ օրը նոյն խաղը: «Պէտք է ուսուսակատակութիւն ընդունէք»: Ելի մերժում: Տալիս են մի քանիսներին տպւած տոմսակներ, ասելով որ դուք արդէն ուսուսակատակներ էք. դաղթականները տոմսակները շարտում էին երեսներին: Այդ էլ չէ յաջողում: Այդ տեսակ փորձերից յետոյ նրանց ազատ են թողնում: Քաղաքում ոչ ոքի չէ թոյլ տրւում օգնել նրանց, որ սովամահ լինեն: Չեն թոյլ տալիս աշխատելու՝ պահանջելով անցագիր: Դրանց մի մասը այժմ Թիֆլիս է, բայց լուր է տարածւել, որ պէտք է էթ ա պ ո վ տանեն, թէ ո՞ւր, դեռ յայտնի չէ:

Պ Ի Է Ս Ա Ն Ս Է Ի Գ Ի Մ Ո Ի Մ Ը

(Տպագրւած «Օրօրի» մէջ նոյեմբեր 21-ին)

Հայաստանի վեհօգի բարեկամներէն մին — կը գրէ Քրանսիս դը Պրէսանսէ գաղթականների առթիւ — որ կ'ուզէ ծածկանուն մնալ, վերջերս զրկած է ինձ հինգ հազար Փրանքի մի գումար, զոր կը յատկացնէ իր դժբախտ հայրենակիցներուն մէկ մասին օգնութեանը: Անոնք, որոնք կը հետևին այս դժբախտ երկրի գործերուն, զոր եւրօպական դիւանագիտութիւնը թողած է Աբդիւլ Համիդի քմահաճոյքին, գիտեն թէ ամբողջ շրջանի մը բնակչութիւնը, սպառնելով իր համբերութիւնը քիւրդերու, համիդիէներու և նոյնիսկ կանոնաւոր զինուորներու բազմատեսակ զրգուռմանէն ու եղեռնագործութիւններէն և նենգամիտ դահիճի մը հալածանքէն, որ չնրբեր այդ զոհերուն իր անոնց ըրած չարիքը — որոշած է թողուլ հայրենի հողը և երթալ ապաստան խնդրել աւելի հիւրընկալ երկրէ մը:

Սրտի ուրախութեամբ չէ որ այս գիւղացիներ, որոնք իրենց հոգիին բոլոր թելերովը կապւած են այն հողին, ուր ծնած են իրենք, ուր ճանչցած ու ճաշակած են մարդկային կեանքի ուրախութիւններն ու վշտերը, ուր դրած են անոնք իրենց զաւակաց օրօրոցներն իրենց

հայրերու շերիմներուն կողքին, կ'որոշեն քանդել իրենց հայրենի օջախը և երթալ օտարութեան մէջ փորձել պանդխտութիւն, որ միշտ անստոյգ է և երբեմն ալ չարաշուք: Միշտ դարանամուտ բռնակալութեան մը յամր ու անգութ գործը, արեւմուտքի խղճին այս խոր լուծեան մէջ, որ տիրած է պետութիւններուն ներդաշնակութեան այս արգահատելի վիժումէն յետոյ, յուսահատութեան մատնած է այս գիւղացիները...

Այն ազնիւ անձինքը, որոնք ունէ մի յուզում և գութ ունեցած են հայկական ջարդերուն ի տես և որոնք կը կարծեն — որովհետև արիւնը չհոսիր այլևս ուղիսօրէն, որովհետև ջարդերը չեն կատարւիլ այլևս մեծ քանակութեամբ, որովհետև ամբողջ ազգի մը կոծերուն արձագանգը հարկւրապատկած չհասնիր այլևս իրենց մամլոյ միջոցաւ — թէ ամէն ինչ լաւ կ'երթայ Տաճկաստանի մէջ. այդ անձինք լաւ պիտի ընէին, եթէ քիչ մը ուշադրութիւն դարձնէին ժողովրդի մը այս գաղթականութեան: Երբ ժամանակակից դիւանագիտութեան պատմութիւնը գրւի, այն ատեն իր գլուխներուն ամենէն փառաւորը չպիտի լինի անշուշտ ան, որ պիտի պատմէ այս գայթակղակից տեսարաններուն հանդէպ պետութիւններուն ցոյց տւած տարօրինակ անշարժութիւնն և իրենցմէ մէկ քանիին անպատաքեր փութկոտութիւնը՝ իրենց դէպի մարդկութիւնն ունեցած պարտականութիւնն դաւաճանելու և հրաժարելու նոյնիսկ իրենց պայմանագրեայ իրաւունքներէն՝ վիճելու համար իրար հետ արիւնկզակ բռնակալի մը կասկածելի շնորհները և անստոյգ թոյլ տուութիւնները:

Այդ պետութիւններէն նոյնիսկ անոնք, որոնք ինչպէս Քրանսան, ճնշւած Հայաստանի խնդիրը չեն լքած բուրովին և ժամանակ առ ժամանակ լսելի ըրած են իրենց ձայնը Պօլսոյ մէջ ի նպաստ իրենց պաշտպանեալներուն՝ դժբախտաբար հրաժարած են իրենց գործունէութեան իրաւաբանական հողէն: Անոնք գոհացած են, ամէն անգամ որ զօհերուն աղաղակը չափազանց խլացուցիչ էր և կամ լուսոյ ունէ ճառագայթ լուսաւորած էր չափազանց գայթակղալի եղեռնագործութիւն մը, յանուն մարդասիրութեան անոնց դատը պաշտպանել միշտ անբաւարար կերպով և ընդհանրապէս խաբուսիկ հատուցում մը պահանջելով:

Պէտք էր և պէտք է ուղղել անյապաղ և անաչառ մի կտրուկ յայտարարութիւն սուլթանին, որպէս զի նա կատարէ այն պարտականութիւնը, որու վրայ կը հանգչի Բերլինի համաժողովէն յետոյ իր միջադատին գոյութիւնն և մասնաւորապէս որպէս զի գործարէ վերջապէս առանց վնասելու միւս պայմաններուն, որոնք կը վերաբերին Մակեդոնիոյ և կամ իր կայսրութեան ուրիշ մասերուն՝ 1878-ի դաշնագրութեան 61-րդ յօդուածը: Քաղաքական և միւսին ժամանակ բարոյական ու մարդկային եղած պիտի լինէր, եթէ Փրանսական նաւաբաժինը չգրաւէր Միտիլինի նաւահանգիստը միայն. արեւելեան քանի մը անյազ շահագէտներու ի նպաստ և եթէ նա ուղղէր իր թնդանօթները սուլթանի բերդերուն վրայ, ոչ միայն իբրև վկայ ծառայելու Թիւպինի ու Լօրանդօյի, այլ նաև հանդիսանար իբրև քաղաքակիրթ աշխարհի խղճին և Եւրօպայի հասարակաց օրէնքին նախանձախնդիր:

Անհնար կարծւած է ընել այդ բանը, ողբալի է այժմ գոնէ պէտք է որ, քանի որ անոնք, որոնք կրնային խօսել յանուն օրինաց և դաշնագրութիւններու, կամովին դրած

են զիրենք մարդասիրութեան աւելի նեղ և նւազ հաստատուն հողին վրայ, երթան այս ուղիին մինչև ծայրը: Որպէս զի առիթ տամ պ. Գեղիասէին վճարելու համար փոքր մի մասնավճարն այն պարտքին, որու համար գիւանագիտութիւնը յանձնառու եղած է իրենց նկատմամբ, պատիւ ունեցայ ուղղելու անոր հետեւն Նսմակը, նախ քան իմ ստացած գումարիս անոր յանձնուը:

19 Նոյեմբեր 1902, Փարիզ

Պարոն նախարար եւ սիրելի պաշտօնակից,

Այն ստեակցութիւններու միջոցին, զորս եւ ձեզ հետ ունենալու պատիւն ունեցած եմ, ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրած եմ, այլևայլ պարագաներու տակ, համաձայն իմ պաշտօնակիցներու շատերուն հետ, որոնք կը պատկանին ամէն կուսակցութեան, այն ողորմելի դրութեան վրայ, որ կը շարունակի տարաբախտ Հայաստանի մէջ: Կարելի պիտի լինէր կարծել, հակառակ եւրոպական ներդաշնակութեան կրած ախուր հարւածին այն կէտին մէջ, որ կապ ունի Բերլինի դաշնագրութեան 61-րդ յօդուածին գործադրութեան եւ իրականացման այն թաւորնորութեան մտերուն, որոնք հանդիսաւորապէս խոստացած են Եւրոպային 1878-ին, որ այս ժողովրդին մարտիրոսութեան նկատառութիւնը միայն պիտի բաւէր այսպէս հովելու անոր, թիւրք կայսրութեան մէջ, և թէ ոչ մի ապահովութիւն անհնարին օրինական երաշխաւորութիւններով վաւերացած՝ գոնէ մի ժամանակաւոր մեղմացում իր անտանելի վիճակին:

Դուք ինձմէ աւելի լաւ գիտէք, պ. նախարար, որ այդ մասին ոչինչ եղած է: Յրանսան ևւ անոր հետ այն պետութիւնները, որոնք չեն հրաժարած, դուրսէ աւելի ստոր շահերու համար, իրենց իրաւունքներու պահանջումէն եւ իրենց պարտականութեան կատարումէն, միշտ սկսողական կերպով ձեռնարկներ ըրած են ստանալու համար փոխարինութիւն եւ ըստ կարելոյն հայերու կեանքին, ստացածքներուն ու ազատութեան դէմ ուղղւած նոր եղեռնագործութիւններուն առաջին առնելու համար:

Որչափ ալ դովելի լինի Բերլինի դաշնագրութիւնը ստորագրող պետութեանց մարդասէր գործը, նա չպիտի կրնար եւ չէ ալ կրցած պտուղ բերել: Աններելի դրութիւնը, որուն տակ կը հեծնէ միշտ այս ազգայնակութիւնները, երթալով կը ծանրանայ: Ամենամեծ անհանդուրժելիները կը սիրեն քանի մը դաւառնելու համար, ուր քերքներ, համիդիներն եւ նոյնիսկ սուլթանի կանոնադրագրողները կըստանան ընակիչներու կեանքին, անոնց կրնարուն ու աղջիկներուն պատիւն եւ իղձի ազատութեան ժողովրդի մը, որու կրօնքն ու ազգութիւնը դեռ խառնուած են իրարու, ինչպէս արեւելքի երկիրներուն մեծագոյն մասին մէջ:

Այս ժամուս կազմակերպւած բարեարտութեան մը գոհորէն քանի մը հազարներ կը ջանան խոյս տալ մի անտանելի դրութեան լքանելով իրենց հայրենի օջախը, երթալ փնտնելու համար ապաստան ուրիշ հողի մը վրայ:

Չանազան նկատմաներով, զորս չեմ ուզեր հոս գնահատել, Ռուսիան, թւի թէ, չուզեր ընդունել այս նոր հիւրերը:

Հայկական խնդրոյն անձուէր բարեկամներ խորհած են, թէ այս տարաբախտները թերեւս Պարսկաստանի մէջ գտնեն այն տարրական երաշխաւորութիւնները, որոնց միայն կը ցանկանա:

Խնդիր է դիւրացնել այս գաղթականութիւնը. տեղիք ունիմ կարծելու, պ. նախարար, որ դուք ստամադիր պիտի լինիք վերահիտ Շահին քով բարեացակամ կերպով յանձնարարելու զանոնք եւ այս կերպով օգնելու խնդրոյ մը լուծման, որ առանց իրերու խորը շօշափելու քանի մը հազար կեանքեր ազատելու առաւելութիւնն ունի:

Հայաստանի վերնոգի բարեկամ մը, որ կը փափագի անանուն մնալ, ուզած է այս ծրագրին նկատմամբ համակրանքի արդիւնաւոր եւ ազդու ապացոյց մը տալ: Նա ինձ յանձնած է հինգ հազար (5,000) ֆրանք, պարտք դնելով իմ վրայ հարցնելու ձեզ, թէ՛ դուք պատշաճ

չպիտի համարէք այս գումարն հասցնելու սուղոյն վրայ գտնուած ձեր գործակալներուն, տալով անոնց հրահանգներն օգնելու համար այս գաղթականութեան:

Այն պարագային, երբ դուք հաւանիք—ինչպէս եւ կը յուսամ—կատարել մի զուտ մարդասիրական առաքելութիւն, որու գործադրութիւնը կ'օգնէ միայն ճարտասայի արեւելքում ունեցած ազդելութեան պահպանման, չեմ կատարել որ անանուն ներհատուի օրինակին հետեւն եւ ուրիշներ եւ որ հանդանակութիւնները չգան վկայել արդիւնաւորապէս եւրոպական դիւանագիտութեան անկարողութեան այս զոհերուն՝ արեւմուտքի բարեացակամութիւնը:

Չեմ ուզեր նախատեսել բացասական պատասխանի մը պատահականութիւնը եւ ես կը խնդրեմ ձեզ, պ. նախարար, ընդունելու իմ մեծ համարումներէս հաւատարմութիւնը:

ՓՐԱՆՍՄԻ ԴԸ ՊՐԵՍՄԱՆԻ

Պատգամաւոր Ռոմի

Անդամ Փրանսայի հայկական կոմիտէի

Ինչպէս ըսի պ. Գեղիասէին, անկարելի կը թւի ինձ որ հանրապետութեան կառավարութիւնը մերժէ կատարելու մարդասիրական մի առաքելութիւն, որու նոյնիսկ դիւանագիտական անտեղի կողմերը չեմ կրնար նշմարել ես: Եթէ պատահաբար յուսախաբ լինիմ, ինձ կը մնայ փնտնել, անանունին փափագին համաձայն, այս հինգ հազար ֆրանքին լաւագոյն գործածութիւնը, ի նպաստ Հայաստանի, և ինձ սիրելի է հաւատալ որ *Աստուծոյ* ընթերցողներն և ամէն անոնք, առանց կուսակցութեան խտրութեան, որոնք ուէ համակրանք կը տածեն մի ներական գործի համար, պատիւ պիտի համարեն գործակցելու ազատութեան և փրկութեան գործի մը:

ՖԻՍՆԱՍԻՍ ԴԸ ՊՐԵՍՄԱՆԻ

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Ն Ա Մ Ա Կ Կ Ա Ր Ի Ն Ե Ն

7 Հոկտեմբեր 1902

Տաճկաստանում հայի վերաբերմամբ արդարութիւն աււած հասկացողութիւնը գոյութիւն չունի. իրաւունքի ճնշումն, պատեի բռնաբարում...

Հասան-Ղալա կոչւած նախկին բերդի մօտով անցնող աչքին է զարնում մի խոշոր շէնք, սրբատաշ քարերով ու եւրոպական ձևով: Դա Հիւբիւմաթն է (դատաստանական հիմնարկութիւն), որ իր վիթխարի արտաքինով կարծես թագաւորում է շրջակայքի նեղ ու ցածրիկ շէնքերի վրայ:

Չարքաշ հայ գիւղացին, ամառային սոսկալի աշխատանքից տուն է վերադառնում, ուզում է մի կտոր չոր հաց ուտել, պարկել, որպէս զի վաղն էլ շարունակէ նախկին օրւայ ծանր աշխատանքը — և ահա գզերը կտուրներին կանգնած իր շարագուշակ ձայնով խոռվում է նրա հանգստեան ժամերը, սրտապատառ անում խեղճ աշխատաւորին: Հիւբիւմաթի հրամանն է. վաղը բերրի պիտի երթան, հարկերը պիտի վճարեն, քառասուն սալ պիտի տանեն, 60 բանւոր պիտի տան և լն: Խեղճերը շարունակ աշխատում, քրտինք են թափում, իրենց դաւն քրտինքով ապրուստ են ձարում — սակայն մնում են յարատե մերկ, յարատե քաղցած ու ծարաւ:

Գիւղական առաւօտ է. արեւը դեռ չի ծագել: Դեպի բերդը տանող ձանապարհի վրայ շարժւում են սայլերը, մարդիկ գլուխները կախ, տխուր տրտում հետեւում են:

իրար: Ամբողջ օրը բանում են նրանք, տանջուում, մաշուում և գիշերները փոխանակ վարձատրութիւն ստանալու՝ բանտերն են լեցուում, որպէս զի չփախչեն: Եւ այդ գործողութիւնը շարունակուում է այնքան, մինչև չէնքը կը վերջանայ, մինչև հրամանատարի սիրտը քիչ գուժ կ'ընկնի: Հասան-Ղալայի մօտ գտնուող Հեգեբաթ, Հերթեւ, Քրդաբազ և Բաղիժան գիւղերի հայերը 5-6 ամիս շարունակ տանջուել են արդարաւորապէս տուներ շինելու համար: Այնտեղ են ճնշուում արդար բողոքը, այնտեղ են պատժուում, զրկուում հային, այդ բոլորից յետոյ դեռ ստիպուում են իր ձեռքով իր համար տանջարան շինել: Ասում են որ գայմագամը գոհունակութեան է արժանացել բարձր իշխանութիւնից: Սակայն վերջինս երբեկիցէ հարց տուել է արդեօք թէ ինչ փողով և ո՞ւմ ուժով շինեց այն վիթխարի շէնքը, որ առաջինն է ոչ միայն Հասան-Ղալայում, այլև ամբողջ Կարինում: Կար մէկը, որ հշու աշխատաւորի տխուր հայեացքի մէջ նրան հոն ցաւերը, անվերջ տանջանքները կարգար:

Կարնոյ բանդում փակւած են 57-ի չափ Ռուսաստանից վերադարձած գաղթականներ, որոնց միակ մեղքը բռնութիւնից փախչելն է եղել: Թողել է գաղթականը տուն, ընտանիք, սիրելիներ, տարիներով խմել է պանդխտութեան դառն բաժակը: Եւ երբ հայրենիքի կարօտով լեցւած՝ քայլերն ուղղուում է դէպի արնոտ վաթանը — նրան փտեցնում են բանտում, նրան ասում են, յինչո՞ւ փախար բռնութիւններից ու զոհանքից, գեա՛վուր:՝

Վերջին 2 ամսւայ մէջ մեռել են 3 հոգի՝ չկարողանալով տանել բանտային կեանքի դառնութիւնները, սրանք են՝ արջագրաքցի Կարապետը, քեօփրիքիօցի Կարապետը և մի բաղիշէնցի, որի անունը չկարողացանք իմանալ: Կան նաև մի քանի հիւանդներ, որոնց վիճակը յուսահատական է: Բանտարկւածների կանայքն ու երեխաները հոկտեմբեր 3-ին լեցեցին առաջնորդարանը՝ աղերսելով որ առաջնորդը միջնորդէ բռնաւճներից ազատելու համար, քանի որ մի կտոր հացի կարօտ են իրենք: Առաջնորդը յանձն չ'առաւ միջնորդելու: Նրանք յուսահատ, արցունքն աչքերին յետ դարձան տուն:

Սեպտեմբերի 22-ին յայտնի եղաւ սուլթանի իրադէն, որով պատուիրուում էր՝ երկրից դէպի դուրս փախչողներին բռնած դէպքում մի-մի ոսկի տուգանք առնեն ամէն մէկից ու բաց թողնեն, իսկ դրսից եկողներին բանտարկեն, մինչև բարձրից կարգադրութիւն կը լինի: Ուրեմն բոլոր բռնաւճները սպասելու են մինչև որ հարիւր հազարաւոր արդար բողոքներ մ'ի ն տ ա Ր ա լ թ ի անող փաշաները բարեհաճին իրենց գործին ունէ ընթացք տալ: Մի-միտներ կան, որոնք մեղադրուում են գաղթականներին, դրանք չգիտեն, որ տաճիկ կառավարութիւնը դժոխքի յատակից անգամ առիթներ պիտի հանէ հային պատժելու, եթէ չլինեն ուրիշ պատրուակներ, որոնք անսպասու են: Ի՞նչ անէ թշուառ գաղթականը. նա փախչում է բռնութեան երեսից, սարէսար է ընկնում, օրերով ճանապարհներ է կտրում, սակայն օտար աշխարհը չէ կարողանում մոռացնել տալ տունն ու հայրենիքը: Քիչ-շատ ապահով օտարութիւնից, նա գերադասում է վաթանի ցաւը ու գալիս է. և դեռ չընչած կարօտած երկրի օդը մութ բանտի խոնաւ գետնի վրայ է թեւան գտնուում: Երկար կը տևէ այս դրութիւնը — յայտնի չէ: Այսքանը միայն կարելի է ասել, որ ոչ մի լաւ հետեանք սպասելու չէ:

Ն Ա Մ Ա Կ Բ Ա Յ Ա Ջ Ի Գ Է Ն

7 հոկտեմբեր, 1902

Նորից հաւար, նորից իրարանցում: յերմէնիլար ասի օլմիշլար գէնա՝ — հայերը կրկին ապստամբել են — ասելով, թիւրք զօրքը շարժուում է ու շտապում այս ու այն կողմ: Ցուրտ ու ձմեռ հասաւ. ամէն մարդ ջանք է թափում պատսպարելու ու փակելու իր տանը. թիւրք զինուորն է միայն, որ հանգիստ չունի. հայ Փէդայիի վախը սրտում, սուլթանի կատաղի հրամանը ստացած՝ զայրացած թափառում է գիւղից գիւղ: Մի շաբաթ է որ զօրքերը շարունակ գալիս են ու պաշարում հայ գիւղերը, շտապով փակում են ուս-պարսկական սահմանին կից մուտքերը: Խառնիճաղանձ լուրերը հասնում են իրար յետեից՝ Մշոյ, Սասնոյ շրջանում Փէդայիների կռիւ կայ, հայկական նահանգներում շարժում կայ, կրկնելով ու կատաղելով զօրքը յառաջ է շարժուում. դրդում է բարբարոս քրդին ու համիդիէներին, ոտքի է կանգնեցնում իսլամ տարրին՝ ձեռք բարձրացնելու, կոտորելու հային: Նա պատուիրում է քրդին չինայել իր հարածը, սուրը, զէնքը յանուն հայի — թէ կնոջ, թէ մարդի, թէ երեխայի: Փատիշայի հրամանն է դա, կանչում է ամէն մի զինուոր և պաշտօնեայ: Նրանք բացարձակ դիմում են այս ու այն քիւրդ աղային յթէ քեզ մեծ պատանշաններ կը տրւին, երբ յարգես իսկոյն վեհ. փատիշահի հրամանը:՝ Կոտորել ու ջնջել հային, այլևս գաղանիք չէ...

Սահմանակից հայաբնակ գիւղեր խիստ կասկածի տակ են, նրանք փակւած են հէնց իրենց տեղում. դեռ ևս ոչ մի տեղ չեն շարժուել այս 10 օրից աւելի է: Ցատանման մէջ են և քիւրդ աղաները, ի՞նչպէս անելը չգիտեն: Նրանց հրամայում են անցկենալ իրենց միս ու արիւն տուղ, իրենց խնամող ու կերակրող հողից, օճախը մարելով անցկացնել, քանդել նրա ամբարը ու մեռցնել նրան ընդմիջ: Ահա այս օրերն են, որ անցնում են ու կը գնան հայի գլխին, վտանգը սպասելի է, սարսափին չափ չկայ. թիւրք զինուորների մոլեռանդ պրօպագանդը՝ հայերը ջարդելու խնդիրը՝ տաք-տաք յուզուում ու տարածուում է բարբարոսների շրջանում, անսպասելի կերպով էլի այսօր 1895-96-ի օրերի պրօպագանտն է, որ սկսել է...

Տաս օր առաջ, Վանի վիլայէթի Ընձու հայ և եղիտաբնակ գիւղի ամբողջ ոչխար ու տաւար թալան տարան: Նոյն օրերում Յապաղի սահմանում թալանեցին թիւրք զինուորական պաշտօնեայ (ոմանք ասում են որ օտարականներ) և կինը, որոնք Բայազիտից դէպի Վան պէտք է գնային. այստեղ սպանել է մի թիւրք զինուոր, տարել են շորս հատ զինուորական հրացան ու ամբողջ գոյքը: Էլի միւսնոյն օրերում սարժմանցի Միլան աշիթթի թիւրքերը յարձակեցին կրկին անգամ Շաւօկցի ցեղի վրայ ու կոտորեցին կրկին ութ մարդ ևս...

Այսպէս է անցկենում թալան-թուրանի աշխարհի օրն ու ժամանակը...

Ն Ա Մ Ա Կ Վ Ա Ն Է Ն

2 սեպտեմբեր 1902

Խիզանայ շէյխ Սէյտ Ալի 25 տարեկան երիտասարդ մըն է, նշանաւոր շէյխ Ճէլայէտտինի որդին. մեծ պատիւ և յարգ կը վայելէ շրջակայ թիւրքերու և քիւրդերու

մէջ մեծ ազդեցութիւն ունի կառավարութեան վրայ և Խիզանի, Սպարկերտի, Շնիձորի, Կեցանի, Ստորին Կարկառի, Գատիկի, Երունի գայմագամները անոր գիտութեամբ կ'ընտրուին և հակառակ անոր կամքին ոչինչ չեն կարող ընել: Թէև ժառանգական օրէնքով իր հօրեղբայրն է որ շէյխութեան պաշտօնը կը կատարէ, սակայն սա իր լրբութեամբ և գազանութեամբ երկրորդականի է վերածած իր հօրեղբայրը: Ինքը աշիրէթ չունի, իր շուրջը 40-50 խօլամներ ունի, որովայնէ ընտրեալ քիւրդեր, ամէն կողմէ ժողաձ: Իրեն համար առանձին զինանոց ունի, ուր մի զինագործ արհեստաւոր միշտ կ'աշխատի և 400-է աւելի փամփշտաւոր հրացան պահեստի կը մնայ: Զինագործը հայ մըն է. շէյխը գայն իր ընտանիքով բռնութեամբ տաճկոցացած է և իր քով կը պահէ. առանձին պահապաններ միշտ կը հսկեն անոր վրայ:

Վերոյիշեալ ամբողջ գաւառները անոր մասնաւոր տուրք կը վճարեն. իր խօլամներն իբր հարկահաւաք ամէն կողմ կը շրջին և բռնութեամբ ստացած հարկերը, կողոպուտները, աւարը շէյխի տունը կը կրին: Եօթ հարիւրէ աւելի զինւած և անզէն քիւրդեր անոր ծաղքով կ'ապրին, և այդ ամբողջ ծախքեր վճարողը գիւղացիներ են: Միայն Խիզանու մէջ 17 հայաբնակ գիւղերու տիրացած և բնակիչները ջրւած է, որոնց մէջ են Պէթամի 40 տուն, Կովէտ 40, Շերէզ 38, Բերդակ 40, Սօրի 50, Խօպան 50 և շն և շն: Ուրտեղ մի արօտավայր, մարգագետին, արտ լինի, շէյխի խօլամներ անմիջապէս կը տիրապետեն շէյխի անունով: Իր խօլամները պարտաւորեցուցած է փամփուշտ հայթայթել իրենց համար, որոնք հայ գիւղացիներու ոչխարները յափշտակելով կը տանին կը ծախեն Գոգարներու փոխարէն փամփուշտ առնելով: Կոտորածէն առաջ վերոյիշեալ գաւառներու մին մի հայաբնակ գիւղ 2-4,000 ոչխար կը պահէր, այժմ շէյխ Սեյիտ Ալի շնորհիւ շատեր աւերակ դարձած են և մնացեալներու ամենահարուստ գիւղը 200-է աւելի ոչխար չի պահեր: Սոսկալի մոլեռանդ է, շատ եկեղեցիներ իր հօր պէս ատուի վերածած է: Իր յանձնարարականները մեծ յարգանք ունին. զանոնք կրողները ամէն աշիրէթի մէջ ազատ ելևժուտք ունին և պաշտպանութիւն կը վայելն:

Շէյխ Զէլալէտտինի հայրը թօփալ հասարակ շէյխ մ'եղած է, Մոկաց երկրէն եկած: Սկսած է կրօնական ևաջագողութիւններ ընել և սուրբի անուն վայելել. իր որդին Զէլալէտտին աւելի յառաջ կ'անցնի: Պէթումի գիւղն հայ մը կը գտնէր Գրիգոր անունով, որ նոյն շրջաններու մէջ ամենաառաջին և հարուստ տունն էր: Զէլալէտտին աչքէ կը նետէ անոր հարստութեան, Գրիգորը և մեծ որդին կը սպաննէ, անոր ստացածքին կը տիրանայ և անոր տունը կը բնակի: Գրիգորի միւս վեց որդիքը կը բողոքեն, երկու որդին Բաղէշի ճանապարհին սպաննել կուտայ, մնացածներ այր և կ'ին կ'երթան կորսուիլ անյայտութեան մէջ: Ատկէ կըստի շէյխ Զէլալէտտինի արագ բարձրացումը թէ հարստութեան և թէ «սրբութեան» մէջ: Այժմ թօփալ մուրացիկ շէյխի թողը Սեյիտ Ալի սարսափ մը դարձած է և այս շնորհիւ թիւրք մոլեռանդութեան և կառավարութեան նեխած ըէժիմին:

Տասն օր առաջ ոստիկանութիւնը մեծ իրարանցումի մէջ էր. Շատախի ճանապարհին վրայ 20-22 տարեկան, Շատախու թաղէն, Յովսէփ անունով երիտասարդ մը ձերբակալած էին: Իր քով գտած էին յեղափոխական

բըռնուրներ: Կ'ըսէ թէ մասնւած է եղեր իր մէկ համաքաղաքացիէն: Շատախցին ծեծի և բռնութեան սաստկութեան չտոկալով՝ կը յայտարարէ թէ գրքօղները Վարդգէսէն առած է և կը ցուցնէ տուն մը, Թաղէքահրէզ վարժապետենց տուն, ուր իբր թէ տեսած է գայն: Ոստիկանութիւնը կարևոր որս մը ձեռք անցնելու մեծ յուսով առանց վայրկեան մը կորսնցնելու կը պաշարէ տունը ցերեկ ատեն, ինչ որ Վանի խուզարկութիւններու մէջ անսովոր էր. խիստ խուզարկութիւններ տեղի կ'ունենան տան մէջ, ոչինչ չեն գտներ, միայն անգործածելի հօրի մը մէջէն կը գտնեն կարգ մը իրեղէններ: Մտուկի մը մէջէն կը գողնան վեց օսմանեան ոսկի, ժամացոյց մը և իրենց հետ կը տանին աչքի ընկած արական սեռի զգեստներ՝ շալվար, կեռուիկ, բազախիկ, իբրև գազախ զգեստ, մինչդեռ տնեցիներու վրայ նոյնիսկ ոստիկաններ տեսած են միշտ:

Խուզարկութեան ժամանակ կովիսար Մկրտիչ իր թըրքամուրութեան չափը կ'անցնէ իր ապօրինի ընթացքով: Հորի մէջ գտնւած իրեղէնները նոյն տան վերագրելու համար, ստուկի մը մէջէն հանած մի մուրհակ կը դնէ հօրի իրեղէններու մէջ և 3-4 ժաման խուզարկութեան ժամանակ յեղափոխականները հեգնելով և անոնց հասցէին յիշոցներ արձակելով՝ կը սպառնայ տան կիներուն ծեծամահ ընել, եթէ անոնք ցոյց տալ չուզեն հրացանի փող մը, որովհետև հօրի մէջ անոր կոթը գտած էին, մինչդեռ տնեցիներ կը յայտարարէին թէ մենք վարձուր ենք և այդ իրեղէններ անշուշտ պատկանելու են տան տիրոջ, որ զինագործ է: Երկու ոստիկան բիր ի ձեռին կը յարձակին ընտանիքի մօր վրայ՝ խայթելով անոր ազատախօսութենէն, որ առանց վախնալու բացարձակ կը յայտարարէ անոնց անարդարութիւնը և կ'ըսէ. «քանի դուք այս կերպ վայրագութիւններ շարունակէք, ինչպէս այժմ ալ մեր աչքով կը տեսնենք, յեղափոխականներ անպակաս պիտի ըլլան»: Նոյն տան երեք երիտասարդները այժմ փախստական են:

Մայիս 27-ին ձերբակալած էին Կարճկանի մէջ Վարդան անունով երիտասարդ մը ևս, որուն վրայէն գտած էին նամակներ և 26 ոսկի, հետևեալ պարագաներու մէջ: Երիտասարդը մօտակայ գիւղի մը մէկ գիւղացիի ընկերակցութեամբ կիրճ մը անցած պահուն իր դէմ կ'ելնեն 4 քիւրդեր, որոնցմէ մին Հասան աղայ կը կոչուի, աւազակ մը, որ կառավարութենէն փախստական կը շրջի այդ կողմերն իր հօրեղբայրը սպաննած լինելուն համար: Քիւրդեր կը խուզարկեն Վարդանը և ունեցածը կը կողոպտեն: Ծանր կուգայ Վարդանի այս կը խլէ Հասանի ձեռքէն հրացանը և կուղղէ անոր վրայ: Քիւրդի ընկերները կը փախչին. հրացանը կ'որոտայ և Հասան վերաւորւած կեղծելով կ'իյնայ գետին: Վարդան կը չօփի անոր կուրծքին և դրամը ետ կը պահանջէ: Հասան անոր երկաթէ ձեռքին տակ աղողորմ ձայներ կ'արձակէ. ընկերներ ետ կը դառնան և խանչալներով կը յարձակին Վարդանի վրայ և ձեռքը ու կռնակը կը վերաւորեն. Վարդան ուշաթափ կ'իյնայ, կը կապեն և կըսկսին մանրակրկիտ խուզարկութեան. կը գտնեն նամակներ և կ'որոշեն կառավարութեան յանձնել: Կը տանին Գոմս հայաբնակ գիւղը և կըստիպեն տեղի քահանան կարգալ և բացատրել նամակներու իմաստը: Քահանան չէ կարդար, քիւրդեր հրացաններ քաշած կ'իյնան գիւղ, ալ ու ձախ կը հարւածեն և ամբողջ գիւղը սարսափի կը մատնեն:

Վարդանի համար կըսկսի այդտեղէն չարչարանքը մինչև վան, ուր տառապանքի չափը ծայրայեղութեան կը հասնի: Արդէն խանջալի վէրքերէ և ծեծէ ուշաթափ երիտաւարդի ոտքերու տակ տակտակներ կը դնեն, վրան գամբու ծայրեր ցցած և կը քայեցնեն. ամբողջ գիշերներ ծեծ և խոշտանգանք իրար կը յաջորդեն խոստովանել տալու համար թէ Վարդգէսը Վանի մէջ ո՞ր տուն տեսած է և թէ ի՞նչեր գիտէ: Վարդան առանց ճիկ մը հանելու դիւցազուն նահատակի մը պէս կը տոկայ այդ ամենքին, յայտարարելով միայն թէ «իմքը յեղափոխական է»: Գահիճներ վարմացած անոր կամքի ուժին վրայ, հիացումով կը պատմեն թէ «մենք այդ տեսակ մարդ տեսած չէինք. երբ ուժաթափ ծեծէ և չարչարանքէ՛ ուշաթափ կ'իյնար, կը դադրեցնէինք չարչարանքը, սթափելուն պէս կըսկսէր նախատել մեզ և կը գոչէր, զարկէք, որջափ որ կ'ուզէք, ես յեղափոխական եմ»: Մինչև այժմ յարաբերութենէ խզած է. իր եղբայր եկաւ զինքը տեսնելու, չթողին, սպաննացան իրեն ևս բանտարկել. խեղճը երկիւղէն վերադարձաւ իր տեղ առանց եղբոր երեսը գէթ մէկ անգամ տեսնելու: Թուլամորթ հոգիներու համար Վարդան աննման օրինակ մըն է. կամքի տէր մարդ մը ինչերի չէ կարող տոկալ:

Ամէն անգամ որ ուէ ձերբակալութիւն կը պատահի և կամ խուզարկութիւն, հակայեղափոխականներու և խօսքի յեղափոխականներու պոռչտութիւնները ականջ կը խլացնեն. «անխոհեմ են, մեր տունը պիտի աւերեն, ի՞նչ կարող ենք ընել»: Արդ մը անիմաստ և վատագի արարածներու խօսքեր, ոմանք ժողովուրդեան մտքերը պղտորելու և ոմանք ալ իրենց անգործութիւնը արդարացնելու դիտումով: Ուր կրակ կայ, հոն կայ և ծուխ, գործի հետ համընթաց են վտանգ, բանտարկութիւն, մահ. չէ կարելի ընել մին առանց միւսը անտեսելու: Այս պէտք է լաւ գիտնան մեր Վասպուրականի չարագիները և անոնց նման մտածողները: Ազատութեան զինուորը կերթայ յառաջ զրհողութիւններով գծած ճանտպարհէն. կը մեռնի Վազգէնի, Սերոբի, Գուրգէնի և մշեցի Միսակի նման՝ ժպիտի շուրթն, արիւնտ համբոյր մը զրկելով իր եղբայրներուն. կը բանտարկուի Վարդանի նման՝ դահիճներու խկ հիացում ազդելով:

Վառավարութիւնը թող սպաննէ, թող բանտարկէ Վարդաններ, թող հետամուտ լինի Վարդգէսներու, հոգ չէ, վաղը անոնց կը յաջորդեն աւելի փորձառու և կամքի տէր զինուորներ և գործիչներ գործը շարունակելու համար: Վախը, երբեմն խուլ և երբեմն աղմկալից՝ պիտի շարունակէ յարատեւ, հակառակ թիւրքի անթութիւններուն և հակայեղափոխական վատերու քարոզներուն: Ուր կամք, յարատեւութիւն, քաջասրտութիւն և զոհողութիւն կայ, հոն է և յաջողութիւնը:

Ն Ա Մ Ա Կ Կ Ի Ր Ա Ս Ո Ն Ե Ն

27/9 նոյեմբեր 1902

Մանթա բանտարկեալներն, Տրապիզոն և Ամասիա, տակաւին կը շարունակեն մնալ նոյն անստուգութեան մէջ, առանց որոշ դատապարտութիւն մը լսելու կամ մտաւար ազատման յոյս ունենալու: Ի լրոյ կը տեղեկանանք թէ զիրենք բանտ առաջնորդող պատճառը հետզհետէ բարդ հանգամանք մը կըստանայ, առաւել

ևս ամրացնելու համար կարծես, դժբախտաբար, անըստուգութեան վիճակը խնդրոյն վախճանին:

Տուրքերու գանձման համար իգործ դրած խստութիւնք առաւել քան երբէք բուռն կերպով կը շարունակին. թշառ հասարակութիւն նմանը չտեսնուած տանջանքներու մատնած է օրը երեկոյ ընելու համար. երթալով իսպառ անհանդուրժելի կը դառնայ կեանքը: Ոչինչ կայ միտթարական, ամէն կողմ՝ նոյն արհաւիրք, նոյն խժոժութիւնք ձեռք ձեռքի տւած լուի դաշնակցութեամբ մը, արմատակի ոչնչացնել կըսպառնան կարծես հայ տարրին մնացեալ արիւնն ու աւիւնը:

Երկար կ'ըլլայ միառմի թւել շարքը տուրք գանձելու համար իգործ դրած վայրագութիւններու: Գարահիսարի. Աներզի գիւղի հօտը երկու ամսան մէջ 3-4 անգամ կառավարական պալատը կը քշի գիւղի երկսեւ բնակչաց աղեխարշ աղաղակներուն մէջ, իվերջոյ կը ծախի կէս, քառորդ գիններով: Արասի, անկողին, անթթ, գործիք և այլն և այլն բռնի ուժով վերցնելու կապտել ու գրաւել սովորական դարձած են: Մինչ կըսպասուէր տակաւ մեղմացում և աւելի մարդավայել կերպ. գո՛ւր յոյս. գոնէ օրէցօր աւելի սուր հանգամանք մը կըստանայ:

Մոռցայ վերը յիշելու թէ գիւղացիի մը իշուկը 12 շըշ չնչին գումարով մը կը փոխանակուի՝ երբ 12 մէճէտ արժած է իրեն: Այս օրինակն յիշատակած է փոքր գաղափար մը կազմել տալու համար այս կողմեր անցած դարձածին վրայ:

Աւելորդ կ'ըլլայ թերևս յիշել տալ նաև թէ քաղաքիս գլխաւոր բերքը — կաղին — սովորականէն հազիւ ութերորդ մասին չափ եղած է, նմանը չտեսնուած հարւած մը տալով այս տարի միջակ ու աղքատ ստւար դասակարգի անտեսական արգէն աննպաստ վիճակին:

Երթեկութեանց արգելք-պատւարը Գամուկէսի սուրին պէս յարատեւ մահ կը սփռէ ամէն կողմ և կը դնէ հայ տարրի գրեթէ բոլոր դասակարգերը գերեզմանի ելլը՝ վայրկեանէ վայրկեան մէջը գլորելու համար զանոնք յաջորդաբար: Գարման, միջոց, փրկութիւն կ'աղերսուի ամէն բերանէ: Ո՛ւր լսող, ո՛ւր պաշտպանող:

Ն Ա Մ Ա Կ Մ Ե Ր Ս Ի Ն Ե Ն

9 նոյեմբեր 1902

Վիլիկոյ հայութիւնը բռնութեան ճիրաններու մէջ կը բլկուի: Մարսափը այս կողմերու մէջ իր գազաթնակէտին հասած է և թշառութիւնը իր կատարելութեան: Երկրի ներքերէն լուր չունինք. բայց մենք որ Միջերկրականի բանուկ նաւահանգստի մը և ձօտ շրջականներու մէջ, Եւրոպայի պաշտօնական ներկայացուցիչներու աջքին առաջ կատարւած ամենօրեայ վայրագութիւններուն ակաւտես ենք, մտածելու անգամ կը սարսուխք, թէ ինչեր կը կատարին երկրի մութ անկիւններու մէջ՝ վայրագ և կարծես օրհասական բռնակալութեան մը ձեռքով: Ասկէ տասնեակ տարիներ առաջ հայ ազգը իր ներկայի գերութեան ու թշառութեան մէջ գէթ ազատօրէն կրնար իր նախնիքներուն ազատ կեանքը, անոնց քաջութիւնները փառաբանել, իր քրիստոնեայ կրօնքին պահպանութեանը համար անոնց մղած պատերազմները երգել և իր անցեալ փառքին վրայ լալ: Իսկ այսօր նոյն ժողովուրդը, որ քառորդ դարէ մ'իվեր մարդասէր և

քաղաքակիրթ կոչւած Եւրոպայի պաշտպանութեան տակ մտած է՝ միջազգային վեհաժողովի մը կողմէ կնքուած դաշնագրութեամբ, այո, նոյն Հայ ժողովուրդի անփորձ և ջահիլ մէկ պատանին, եթէ սխալմամբ ազգային երգի մը մէկ քանի բառերը փախցնէ բերնէն, ինչ պատժի կ'ուզէք որ ենթարկուի... կարգապահութեան, պարզ բանտարկութեան... Կիսոյս ոչ այլ առժամանակեայ կամ ցկեանս բերդարգելութեան: Այդ պատիժն ալ գէթ թրքական օրէնքի գծած սահմանի մէջ գործադրուէր Հաղարձ երանի. բայց վայ այն Հայուն որ թիւրք պաշտօնեաներու երեւկայութեան մէջ իբր քաղաքական յանցաւոր ձերբակալուած և թիւրք զնդանէն ներս նետուած է: Թո՛ղ վարագուրուած մեան ներսը կատարուող Տրէշուրիները, որոնք մարդկութեան և մեր պաշտպան Եւրոպայի ճակատն վրայ անջնջելի արատը պիտի մնան: Եւ յետոյ վճիռ արձկելու մէջ թիւրք դատաւորներու վերէն ներչնչած խտուրթիւնն ու անարդարութիւնը և տրւած պատիժի կիրառութեան մէջ իգործ դրւած անիրաւութիւնները: Քանի՛ քանի 18-20 տարեկան Հայ պատանիներ 2-3 տարի բանտարկելէն յետոյ, թիւրք զնդաններու մէջ Տրէշուրի մեռան. քանի՛նք թունաւորուեցան, և անոնցմէ մէկն ալ ո՛վ մարդկութիւն, իբր յիմար Իսկիւտարի թիւրք յիմարանցի կատաղի յիմարներու մէջ նետուելէ և Հոն անկարագրելի վիճակի մը ենթարկելէ վերջ: քօլէրայի իբր առաջին զոհ թունաւորուած դիակը Իսկիւտարի ափունքին վրայ կրախառն փոսին մէջ նետուեցաւ: Մտէք թիւրք բանտերէն ներս և քանի՛ քանի՛ նիհար, դալկացած Հայ երիտասարդ կմախք դէմքերու պիտի Հանդպիք, որոնք տարիներէ իվեր կը տառապին առանց գիտնալու իրենց պատժին օրինական որակը և քանակը: Բայց ո՞վ է Հարցնողը, ո՞վ է փնտռողը: Հայ առօրեայ կեանքին այս ախտը դրւագները վերջիչելու մեզ մղեց վերջին քանի մը թարմ դէպքեր, որոնք եկան թշուառ ժողովուրդին արդէն արիւնոտ սրտերը պատուտել: Մէրսիսի կլիմայի վատառողջութեան պատճառաւ ժողովուրդը մեծամասնութեամբ ամառանոցներ կ'երթայ, ասոնցմէ շատ յաճախածը՝ Մէրսիսէն 6-7 ժամ հեռաւորութեամբ Քընտրգ-Բունար ըսւած վայրն է, ուր 150-ի մօտ տուներ շինուած են մերսիսիներու իբր ամառանոց ծառայելու համար: Հոն բոլոր խանութպանները Հայ երիտասարդներ են: Այս ամառ 6-7 Հայ երիտասարդներ մէկտեղ գալով իրենց լուսանկարը քաշել կուտան Հայ լուսանկարչի մը, աղբիւրի մը մօտ, ծառի մը տակ նստած: Յետոյ կըսկսին պզտիկ քէֆ մը ընել և քիչ մ'ալ ազգային երգեր կանչել: Ասոնցմէ էն պզտիկը, անփորձ և ջահիլ տղայ մը, կանչուած երգը բերանացի սորվելու համար թղթի մը վրայ կը գրէ և գրպանը կը դնէ: Այս դէպքէն 15 օր վերջ, տղան, որ Ատանայի մէջ վաճառականի մը մօտ ծառայ է եղեր,

երկաթուղիով Մէրսիսէն Ատանա կը մեկնի: Հոն կայարանի մէջ փօղիսի մը կողմէն կը ձերբակալուի և երբ վրան կը խուզարկուի, գրպանէն կը գտնուի խեղճ թղթի կտորը և խմբովին քաշուած լուսանկարը, ու անմիջապէս կը տարուի վայրի Պահարի փաշային առջև: Վալին թուղթը թարգմանել կուտայ լիբր, ստոր ու ցած մատնիչ Աւետիս Սիսեանի միջոցաւ, որ Ատանայի բոլոր Հայ ժողովուրդին արիւնը կը ծծէ: Վալին տղան սիրաշահելու համար անմիջապէս փօղիսութեան պաշտօն կ'առաջարկէ 3 ոսկի ամսականով: խեղճ ու անփորձ տղան կը խաբւիտերութեան ամենամեծ պաշտօնեայի մը խօսքերէն և կ'ընդունի իրեն առաջարկուած պաշտօնը: Հետեւեալ օրը վալին դարձեալ իր առջև կանչելով տղան անկէ կը հարցնէ երգը որմէ՛ առած և որոնց հետ երգած ըլլալու պարագաները և լուսանկարի մէջ գտնուող տղայոց անունները: Տղան բոլոր իրողութիւնը կը պատմէ կատարեալ պարզամտութեամբ: Նոյն օրը իսկ անմիջապէս ոստիկաններ կը ղրկուին և բոլոր տղաքները Քընտրգ-Բունարէն հսկողութեան տակ կը փոխադրուին Ատանայ և նոր փօղիսին հետ, անշուշտ, պաշտօնական հագուստը հանելէ յետոյ, կը դնեն բանտ: Կը դատեն խեղճ տղաքները և վրայէն թուղթ գտնուող տղան 8 և միւսներն ալ 6 ական տարի բերդարգելութեան վճիռ տալով բոլորն ալ կ'աքսորեն Բայասի դժոխային զնդանը: Այս վայրագ անխղճութիւնը բաւական չէր և ահա ուրիշ ձախորդութիւն մըն ալ եկաւ տակն ու վրայ ընել այս շրջականերու հայութիւնը: Սոյ մէջ վերջերս Արսէն անունով երիտասարդ մը կը ձերբակալուի իբրև կասկածելի. կը բռնուին նոյնպէս 10-12 հատ ուրիշ Հայ երիտասարդներ: Բունածներ ուղղակի կը տարուին Սոյ միւլթէսարիֆի առաջ, ուր միւլթէսարիֆը անձամբ քննութեան ենթարկելէ յետոյ, սաստիկ ծեծել կուտայ զանոնք: Խեղճ Արսէնի վրայ բերան չ'առնելիք գազանութիւններ ալ կատարել կուտայ միւլթէսարիֆը, այնպէս որ կանախտեաներու պատմածին նայելով տղան մինչև իրիկուն կուլայ եղեր: Ինչո՞ր զարմանալ. տաճիկ անասնութեան, գազանութեան այս զոհերը ոչ առաջինն են և յայտնի կ'երևի՝ ոչ ալ վերջինը պիտի ըլլան... Սոյ Էօմէր փաշան իր տիրոջ արժանի ծառայ մըն է. ճիւղային տանջարաններ կանգնելու վարժութիւնը արդէն Վեսարիոյ մէջ կատարելագործած կ'երևի: Կը վախնանք որ առատ հող պիտի գտնէ իր պաշտօնավարութեան շրջանին մէջ, վասնզի կը լուրի թէ Արսէն ըսւած բախտախնդիրին քով հարկերէ աւելի անուններու ցանկ մը գտնուած է. կառավարութեան համար լաւ հունձք մըն է ատիկայ. ցարդ Ատանայէ 6 երիտասարդներ ձերբակալուելով՝ Սիս տարուեցան: Կառավարութիւնը իր որսերը լաւ մարտելու համար՝ համր կը գործէ: Ասուած իմ այս ինչ գարու մէջ կ'ապրինք, չկայ արդարութիւն, չկայ մարդկութիւն:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր

ՏԻԳՐԱՆԱԿՆՈՏԻ ԿՈՒՍԱՎԱՆՈՒԹԵԱՆ ՃԻՂՔԻ ԳԱՆՈՒԱԿԻՆ ՆԾՐԱՅԻՆ ԱՌՄԱԿԻՆ ԱՆՈՒԱԲԵՐՈՒԱԼ
(Պատմէն, Թիւրքերէն Թարգմանուած)
(Շարունակութիւն N° 10-ի)

Ճիղքէյի մէջ փոքրաքանակ վաճառականութեամբ զաղուող 50-ի մօտ խանութպաններ իրենց վաճառական գործերուն մէջ իբր դրամագրուի կը գործածեն Բահիր և

Ֆաթթաճ աղաներու 50-էն մինչև 100 ոսկիները: Բուրգի, Փիլիկի և գղեխի վաճառականութեան մէջ միշտ 1,000-ական ոսկիները կը շրջաբերին: Բնաւ հարկ

չկայ, կարծեմ, ըսնելու թէ վաճառական գործերու մէջ դարձող այդ 5-6,000 ոսկիի պատկառելի գումարներն ալ պէթիւլ մարի (պետական դանձուն) և աղքատ ժողովրդին քսակներէն բռնի կողոպտած դրամներ են:

Գաւառակին գիւղերուն շատ մը հողերը բռնի գրաւելով՝ անոնցմէ մի մասը սպառնալիքի տակ կամ կեղծ վաւերաթղթերով իր անւան արձանագրել տւած է, կամ անոնց տուրքերուն իր կողմէն վճարելու մասնաւոր պայմանագրութիւններով իրեն սեփականութիւն դարձուցած է:

Ո և է գրիչ, մինչև իսկ մարդկային երեւակայութիւն, անկարող է նկարագրել կամ մտքի առջև պատկերացնել քանակը այն ամէն գումար, եղ, կով և այլ չորքոտանի անասուններու, ինչպէս նաև արծաթաճիւս թանկագին զգեստներու և կանանց զարդի վերաբերեալ այլ և այլ դրամ, ոսկի, մարգարիտ և գոհարեղէններու, զորս խեղճ ժողովրդէն բռնի կողոպտեր և իւրացուցեր են:

Պոտիկ գաղափար մը կազմելու համար կը բաւէ միայն աչք ձգել Թաճիր աղայի և իր զաւակներու, եղբորը և եղբորորդիներու վրայ, որոնք իրարու չնմանելու պայմանաւ՝ ամէն օր 5-էն մինչև 10 ոսկի արժողութեամբ հագուստներ կը հագնին ու կը փոխեն և ամէն մէկը միմիայն անձնական ծախքերու համար օրական 5-ական մէճիտներ կը մնին: Գալով իրենց տնական ծախքերուն՝ Շահր և Թայ ըսւած արարներէ և գազաի քիւրդ աշիրէթներէն ամէն օր 50-100 ձիաւոր անոնց տունը կ'իջնեն, իրենք և կենդանիները կը կերակուին, և ոմանց Պաղտատի գործ կապա և այլ մետաքսեայ զգեստներ նէր կը տրուին. գասապայի վաճառականները և երեւելիները, քաղաքական և զինուորական բարձր անձնաւորութիւնները միշտ անոր օտան կը յաճախեն և անոր հրամանները ստանալէ յետոյ՝ զանազան ապօրինի գործերու և հարստահարութեանց ու զրկանքներու դէմ աչք փոցելու համար կը պատասխարին անուշով՝ կաթ, սուրճ, թէյ և առաջնակարգ անուշահոտ սիկարէթներով և այդպէս կը համակերպին տեսակ մը ստրկական հնազանդութեան: Հարէմի ներքին ծախքերն ալ նոյն համեմատութեամբ են:

Դրամական ներկայ կարողութիւնը թէև գաղտնի, բայց վերև տրւած բացատրութիւններէն յօտաւոր են թաղրութիւններ և եզրակացութիւններ դիւրին է հասնել. Ինք միայն 20 հազար ոսկի հնչուն դրամի տէր ըլլալը յայտնապէս խոստովանած է. . . Այդ հնչուն դրամովն ու իր միւս հարստութիւնով իր արբանեակներովն ու մարդիկներով հետզհետէ պարծենալով և գոռոզանալով ապրստամբական շրջանակը հետզհետէ կ'ընդարձակէ:

Թաճիր աղային հրամանները կատարելու և բերնէն ելած ամէն մի բառը ձգգրտօրէն և անմիջապէս գործադրելու սահմանած իր առջևը կազմ ու պատրաստ կը կային 50 ձիաւոր արբանեակներ, որոնք ձիզոյնի պէս խոշոր գազայի մը զինուորական իշխանութիւնէն բոլորովին անկախ և անկէ բարձր են: Այս արբանեակները մարդասպանութեամբ և այլ եղեռնագործութիւններով դատապարտուած և աւազակութեամբ հռչակ հանած մարդիկներու և զինուորութեանէ դասալիք եղածներու մէջէն ընտրուած են, որոնց իւրաքանչիւրը մարթինի հրացաններով և դաշոյններով զինած և անոնց տակը երկու հազարական զուրուշ արժողութեամբ մատակ ձիեր տւած է: Այս ձիաւորներու ընտանիքներուն անոնց բազմապատուութեանը համեմատ հագուստներ և թոշակներ յատ-

կացուցած է: Արդ եթէ այդ մարդիկներուն յատկացեալ ձիերու և զէնքերու արժէքը (ծախքերը չհաշուելով), անուազն հազար, իրեն և իր զաւակներուն, եղբորը և եղբորորդիներու գործածութեան յատուկ 100-ական ոսկի արժողութեամբ տասը հաա նժոյգներ, իր ընտանիքի և օպայի ուրիշ վայրեր փոխադրութեան ծաւայելու համար 10-20-ական ոսկինոց 40 հաա ջորիներ, 10 հաա ձերմակ գրաստներ և իհարկին իր հպատակութեան տակ գտնուող աւազակաբարոյ մարդիկներու ձեռքը յանձնելու նպատակով պատրաստ 50 մարթինի հրացաններ, 30-40 վեցհարածեայ զէնքեր և շատ մը թուրեր, սուրեր, դաշոյններ, սուլիններ, որոնք իր տան մէջ միշտ կազմ ու պատրաստ կը սպասեն, անուազն 2 հազար ոսկի հաշուէք, մինակ երկվարներու և զէնքերու գումարը 3 հազար ոսկի կը բարձրանայ: Ահա այդ կերպով տեղական իշխանութիւններու և հնազանդ խեղճ ժողովրդին դէմ ցուցադրած պերճանքներով, և մանաւանդ շրջակայները պտտելու ելած պահուն, կամ իր զանազան զարձասիրական ու հեշտասիրական ճաշակին գոհացում տալու դիտաւորութեամբ, իր ունէ ցանկացած մի վայրը գացած միջոցին՝ վայրենի խուժանի մը արշաւանքը յիշեցնող կերպերով զանազան և գոյնզգոյն հագուստներ ու տարազներ հագած և ոտքէն գլուխ զինուած ձիաւորներ իր և իրեններուն շուրջը կարգ-կարգ շարած՝ լեռները և սարերը թնդացնող աշիրէթներու և պէտէվի արբաներու յատուկ ձայներ և աղաղակներ արձակելով տեսակ մը երգեր և պոռչուտներ դուրս տալով, և այլ զանազան ցոյցերով և հին պատմութիւններու մէջ անգամ նմանը չյիշուած այլանդակ ձևերով և վարմունքներով՝ խեղճ ժողովուրդը միշտ ահ ու սարսափի տակ կը պահեն:

Դ Ր Օ Շ Ա Կ Պ Ա Ս Տ Մ Ա Ռ Ն Ե Ր

Ամէն զք գիտէ որ ասկէ 10 տարի առաջ Թաճիր աղային պատին ու յարգանքը, հռչակն ու կարողութիւնը այն ժամանակւան իր նիւթական կարողութիւնէն աւելի խեղճ էր, այնքան հասարակ որ անոր և ունէ յարգելի կամ ազնւական ընտանիքի մը միջև բաղդատութիւն մը ընել բոլորովին անկարելի էր: Բայց Միրանը Մուսթաֆա փաշային հետ ունեցած խնամութեան կապերը շուտով ընձեռեցին անոր բարձրաստիճան և պատաւոր անձնաւորութիւններու հետ ծանօթութիւններ մշակելու և կառավարական պաշտօնարաններու և ակումբներու յաճախելու միջոցները: Ժամանակ մը վերջ իր հին ու խախուտ տան մէջ օդա մը բանալով կըսկսի աղայութեան արհեստը իգործ դնել և կառավարական գործերուն միջամտել և ժողովրդի մի մասին հետ միանալով խառվարական կապեր հաստատել կամ իհարկին զայն խզել, կուսակցութիւններ շահիլ և տեղական կառավարական պաշտօնեաներու իհարկին բարեկամութիւն կամ թշնամութիւններ ցոյց տալ: Ահա այս միջոցներով կը յաջողի իր նպատակին հասնելու ձամբան պատրաստել և հետզհետէ մէկ կողմէն յիշեալ միջոցներուն դիմելով միւս կողմէն ալ իրեն հակառակող և դիմադրող ուժերը շլատելու համար Մուսթաֆա փաշային օգնութեան և աջակցութեան դիմելով՝ կը յաջողի ժողովրդի մի մասը իր հպատակութեան տակ անցնելու: Մի կողմէն ալ քսու և սինլքոր դասակարգ մըն ալ իր գլուխը ժողովրդի անոնց գործակցութեամբ կը ջանայ իր անվայել նպատակը և անհաճոյ գործերը առաջ քշելու

դիւրութիւնները ձեռք անցնելու վերջապէս այդ և այլ միջոցներով կը ձգտի տեղական իշխանութեան հիմնական պարտականութիւններէն զխաւորը կազմող հանրային խաղաղութեան պահպանման և հարկերու գանձման գործերուն կանոնաւոր ընթացքը խափանել, պաշտօնեաներու ուսանց պաշտօններուն միջամտել և զանոնք իր կամքին հպատակեցնել: 1311 տարւոյն (1895) սկիզբներուն էր, ուր տեղական կառավարութիւնը ներկայ վիճակին ծանրակշիռ և վտանգաւոր հետևանքը կառավարական պաշտօնեաները միանալով հաստատեցին համադրիչ զօրապետի հրամանատար գնդապետ Իպրահիմ պէյի խղճամտ և արդար բողոքազրին պարունակութիւնը և դիմուհներ ըրին բարձրագոյն իշխանութեանց, որու հետևանք Թահիր և եղբայրը Փաթթա հաղաներուն բանտարկութեան վերաբերեալ 4-րդ բանակի միշտիկէն ստացած հրամանի մը համեմատ 25 օրուայ բանտարկութիւն մը կրած են, որով ժողովուրդին և պաշտօնեաներու տագնապն ու սարսափը պահ մը փարատած էր:

Այդ դէպքը մեծ զայրոյթ և ցասմունք կը պատճառէր Մուսթաֆա փաշային, որ միանալով այն ատենեան տեղոյս գայմագամ Ուլուվլի պէյին հետ, որ Ռէշուփի նահիլէնէն կը վերադառնար, և որուն շահախնդրական ոգին հանրածանօթ էր, աղաները բանտէն կ'արձկեն, և գնդապետ Իպրահիմ պէյն ալ իր պաշտօնէն կ'արձկեն: Թէև պաշտօնեաներու և ժողովուրդին կողմէն լիվային և վիլայէթին մատուցած անմիջական բողոքներուն վրայ գայմագամը պաշտօնով նիզիպին փոխադրեցաւ, բայց գնդապետ Իպրահիմ պէյին ուրիշ տեղ փոխադրելու և աղաներուն բանտէն ազատ արձկելու պարագաները նպաստեցին բունութեամբ շղթայազերծումին և անոնց յանդգնութեան մեծապէս աճումին: Ահա այն ատենէն իվեր սկսած է կառավարական պաշտօնեաներու դէմ զօրարտութիւններ յերկրելու և տեսակ տեսակ հալածանք և նախապնդներ ի գործ դնելու սխիթեմը:

Հ Ա Ր Ս Տ Ո Ղ Ք Ե Ս Ս Յ Ս Կ Ջ Բ Ն Ա Ղ Ո Ր Ո Ղ Ք Ե Ղ Ն Ա Ղ

Ի միջե այլոց երկրագործական պանգիդ հաշուապահը Մարտինցի Իպրահիմ էֆէնտին, որ այն միջոցին պաշտօնանկ եղած էր, անոնց աւագակային ծառայութեան մէջ գտնուող արբանեակներու միջոցաւ իրենց տունը կը կանչուի և հրապարակաւ գանակոճուելէ վերջ ինչք և ստացածքը ծախել կը տրուի և 20 ոսկիի ալ տուգանքի կ'ենթարկուի: Մալ-Մուտի Մարտինցի Շէյխ-Մուսա-Ջիա էֆէնտին համարիչ գունդերու փոխ-գնդապետ Ջաբարիա պէյին ծեծել տուաւ և խեղճը այն դիշեր իսկ անպատմելի դժուարութեամբ կարողացաւ ինքզինքը ձիգրէն դուրս նետել: Նուֆուսի (մարդահամար) պաշտօնիայ Եահիայ էֆէնտին տեսնելով որ զինք ալ կըսկսի նախատել իր փրկութիւնը հրաժարելու մէջ գտնելով միւլթեսարըֆին իր հրաժարականը մատոյց: Մնացեալ միւս պաշտօնեաները, որոնք այդ եղելութիւնները կը տեսնէին բայց փախչելու առիթը չ'ունէին ստիպեցան ճակատագրին համակերպելու և Թահիր աղային բոլոր հրամանները հնազանդութեամբ ընդունելու և հետևաբար ժողովուրդին նկատմամբ ի գործ դրած հարստահարութիւնները և հալածանքները այն աստիճան անհամեմատելի չափեր ստացան, որ գաւառակի ներքին խաղաղութիւնը և ժողովուրդին հանգստութիւնը և խաղաղութիւնը բոլորովին կորսուեցան:

Ճիշտ այդ միջոցներին էր որ ձիգրէյի Ահմէտ Հաճը

Աէօքի 40-50 ղուրուշ արժողութեամբ ստացածքը և արմտիքը, 2 գիւղեբը և ալուրի շաղաքը, 3 հատ խանութը և 50 ոսկինոց մի մատակ ձին բունի իւրացուց: Միւլթի Հաճի-Ահմէտ-Հիլմի էֆէնտիի 20 հազար ղուրուշնոց տանը բունի տիրացաւ: Տեղւոյն երևելիները կեղծելու նմանօրինակ ուրիշ շարք մը ցաւալի արարները վերջապէս անտանելի դարձած ըլլալով տեղւոյն երևելիները և այլք յուզած դիմադրութեան սկսեցին, որով ծագեցաւ կռիւ մը, որ շարունակեց անընդհատ 3 օր, նախ գաւազաններով և քարերով և յետոյ զէնքով ուր երկու կողմէն 20-30 մարդիկ վերաուրեցան և ծխալաճառ Սատօն ալ մեռաւ: Բայց և այնպէս Մուսթաֆա փաշային աղղեցիկ կողմնակցութեան շնորհիւ խեղճ մարդիկներ այնքան զօկանքներ կրելով հանդերձ, Տիգրանակերտ կանչուեցան և ակամայ համաձայնութեան և հաշտութեան մը բռնադատուեցան: Այդ բռնապետական արարքները, որոնք ձիգրէյի, Մարտինցի և Տիարպէքիի դատարաններու մէջ գտնուող պաշտօնական տօքիւմաններով և ժողովուրդին ստուգած արդար բողոքներովը հաստատուած են, ուշագրութիւնը գրաւեց Տիարպէքիի կուսակալ Խալիտ փաշային՝ երբ նահանգը քննութեան ելած էր, և տեսնելով թէ Միւրանլի Մուսթաֆա փաշային պաշտպանութեան շնորհիւ Թահիր աղային ի գործ դրած խժողութիւններու պատճառաւ երկրին խաղաղութիւնը վրոգոված և երկիրը անիշխանութեան մատնուած է, ն. Ասեմութիւնը խորապէս վերջացած՝ կուսակալութեան կեդրոնը դառնալուն այդ ցաւալի կացութիւնը մի կերպ դարմանելու դիտաւորութեամբ, գայմագամի փոխանորդ կը կարգէ Տիգրանակերտցի Ապտին զատէ հանգուցեալ Ահմէտ պէյը և հոն կը ղօկէ: Երբ պէյը ձիգրէ հասաւ և իրերու դրութեան տեղեկացաւ, շնորհիւ ղեկ. Սուլթանի իսկոյն ձերբակալել տալով Թահիր, Փաթթա և Շէյխ Ալի որդի Ապտիւլլահ աղաները՝ Տիարպէքի փոխադրեց, որով հանրային անդորրութիւնը, որ ժամանակէ մը իվեր վրոգոված էր, դարձեալ իր բնական վիճակին վերադարձաւ և այդ առթիւ ալ իր բոլոր հպատակները առթքներ կարգացին՝ ն. Վայսերական ղեհափառութեան թանկագին կենացը համար:

(Կը շարունակուի)

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ե Ր Կ Ո Ւ Զ Ո Յ

(Խաշաւտուր վարժապետի եւ Տայրուկ Յարութիւնի յեշտակին)

Երկու կախաղան, երկու դիակներ օդի մէջ կախած: Մէկը կատաղի, խիզախ ֆէդայի, միւսը գիւղական համեստ ուսուցիչ: Տարբեր բնաւորութիւնների տէր, տարբեր գործի մարդիկ, բայց միևնոյն ժողովուրդի, միևնոյն կենանքի զաւակներ: Միևնոյն բախտի, միևնոյն կախաղանի նահատակներ:

Երկու թանկագին ընկերներ: 1899 թւի աշունն էր՝ Տարօնի հերոս Աերոբ փաշան, մեր թարկագին ընկեր Աղբիւրը, ընկերներ էր պահանջում, օգնութիւն էր խնդրում՝ օգնութիւն զէնքի, մարդու, օգնութիւն հայ ժողովուրդի: Ինչքն էր կորցրել մեր ժողովուրդը իր անտարբերութեամբ, ինչքն էր կորցնելու դեռ ևս:

Այդ ժամանակ ևս մեր յեղափոխական շրջանները օգնութիւնը որչափ անհրաժեշտ, նոյնչափ անկարելի էին համարում: Չախորդ հանգամանքները իս՝ մեր գլխից անպակաս են եղել, են և լինելու են: «Չպէտք է խաղաղութիւնը խանգարել», ասում էին խոհեմութեան մէջ բորբոսնած տէր-աղաները: «Զինւած բազուկները բացի վնասից օգուտ չեն կարող բերել», ասում էին մեր ընկերներից շատերը և ձեռքերը կրծքին, արցունքները աչքերին անիծում էին չար բախտը...

Վային և այլ ընկեր-Ֆէդայիներ, որոնք ոչ արցունք թափել գիտեն և ոչ էլ ձեռքերը ծալել, ծալապատիկն ստեր:

— Օգնութիւն, բացակայեցին նրանք ու Ֆէդայիների մի փոքրիկ բանակ, արհամարեղով բորբոս խոհեմութիւնը, դուրս խլեց անտարբերութեան ծոցից՝ ատամները սեղմած, ձակատը կնճռած. պինդ սեղմեց հրացանը կրծքին և առաջ անցաւ...

Աւաղ, ուշ էր: Երկու օր միայն, երկու անիծեալ օրեր, բաժանեցին մեզ իրարից: Այլապէս, եթէ ոչ յաղթական, գէթ կողք կողքի, ծունկ ծնկի կը պառկէինք իրար քով, մեր պաշտելի խմբապետի հետ: Անխիղճ օրեր, անիծեալ նախախնամութիւն:

Հոկտեմբերի 24-ին Սասնոյ բարձրերում նահատակում է պաշտելի Սերոբը, իսկ 26-ին մեր օժանդակ զինակիր խումբն է կուռի բռնում: Ալաշկերտի Խաստուր գիւղում, նոր դահեր, նոր նահատակներ...

Ասում են, որ մարդու արտաքինը մի տեսակ հայելի է իր ներքին կեանքի, որ ներքին բարեմասնութիւնները, կորովը, ուժն ու քաջութիւնը երբէք չեն ծածկուում: Սակայն մեր ընկեր Ֆէդայիների շարքերում պատահում են ոչ սակաւ դէմքեր, օրինակներ, որոնք հիմնովին հակառակ են այս կարծիքին:

Ահա ձեզ մէկը, որի արտաքինը ուժի, արիւթեան ու երիտասարդական բոլոր բարեմասնութիւնների կատարեալ արտայայտիչն է: Ահա և միւսը, որի արտաքինը շատ քիչ բան կարող է ձեզ ասել նրա ներքին կեանքի նրա հոգու էութեան ու ուժի մասին:

Բուլանլիսի Աողբ գիւղացի Աւետիսը, որին ընկերներս Յարօ էինք անւանում, ունէր մի այն տեսակ դէմք, որը սպրտում էր ձեր ուշադրութիւնից: Նրա հանգած աչքերը, կարծես արժանի չլինէին գնահատութեան: Դուրսը քարշ, մէջքը մի փոքր կռա սծ, սուս ու փուս, նոյնիսկ եթէ կուզէք, մի փոքր այլ նա կարծես այս աշխարհից չլինէր:

Ինչո՞ւ Աւետիսը ընկերները անհոգ ու ուրախ կատակներին չէ պատասխանում, ինչո՞ւ է սառել նրա երիտասարդ կեանքը:

Օ՛, այն ո՞ր դաշտը, ո՞ր սարն է մեր ամայացած հայրենիքում, որ արևի-լուսնի տակ իր բնական գոյներով լինի վարդարւած: Վայ արդեօք մեր հայրենի երկրում մի թիղ հող, մի ժայռի կտոր, որ մեր եղբայրների ու քոյրերի արիւնով ներկւած չլինի: Վայ արդեօք մի գետ, մի լճակ, որի հայելու մէջ հուր-հրդեհի բոցերը չնկարէին իրենց ահուելիութեամբ: Ի՞նչն է բնական մեր տարաբախտ հայրենիքում, որ Աւետիսը իր բնական մեծութեամբ ու բարեմասնութիւններով տեսնելուն պէս աչքի ընկնէր:

Պաղ էր Աւետիսը, մի պաղութիւն, որ ոչ թէ թախիծ, վիշտ կամ երկկուղ էր արտայայտում, այլ մի տեսակ թունաւոր, խորհրդաւոր լուութիւն, մի տեսակ դարան մտած գիշատիչ լուութիւն, որը ամէն մի ակնթարթ

պատրաստ է դուրս ժայթքել և միանգամից կլանել թունաւորել ձանկն ընկած որսը:

Ահա ձեզ Խաստուրի ձակասամարտը, ահա ձեզ Աւետիսը: Նայեցէք նրան: Նրա կարմրած, բոցավառւած դէմքը ողողած է քրտինքի մէջ: Լարած վրիժառու անհանգստութեամբ փայլում, դառնում են նրա աչքերը իրենց կոպերում: Նա այլևս կուացած չէ, նրա ուսերն ու թիկունքը շտկել, ատգահայի է նմանում:

— «Առաջ խիզախներ իբրև նահատակ»... որոտում է իր ահեղ ձայնով կուռի երգը:

— Ասուած սիրես, Յարօյին նայէ, Յարօյին — ասում է մի Ֆէդայի — անպիտանը հաց ուտելու շնորհք չունէր, այժմ կրակ է կտրել:

— Գրողը տանի դրան, պատասխանում է միւսը, տեսա՞ր ինչպէս վայր գլորեց իրարու վրայ Դարվիշ աղային ու նրա որդիներին:

Հա՛ ջան, Յարօ, ջանիդ ղուրբան, Փէսին դարկ, Փէսին, ձայն է տալիս երորդը:

— Խորագրու, պատասխանում է Յարօն գնդակահար զինւորի վերջին խոխոցին ու ոտնակոխ թռչում է միւս կողմը ու ժպտում: Նա այժմ՝ Աւետիսը չէ, այլ մեր սիրելի Յարօն, նա Ֆէդայի է:

Երեկոյ է:

Տղերք, կրակ, կրակ տեղացէք, ձեզ մատաղ, լուում է խմբապետի հրահանգը: Արակ, որքան ուժ կայ... տես, պոկ եկան դիրքերից, մեզ վրայ են վազում: Արակ, կրակ, ձայն են տալիս Ֆէդայիների շարքերը և կրակը տեղում է թշնամու վրայ:

Սակայն մեր կրակը չէ կանգնեցնում թշնամուն: Նրանք թռչում են իրենց դիակների վրայով և գրոհ են տալիս մեզ վրայ: Յարօն վերաւորւած է սուլինի հարւածով:

— Նա մեռաւ, ասում է ընկերներից մէկը:

Մենք գնում ենք հեռու:

Աւետիսը բանտումն է Խաչիկ վարժապետի հետ: Նա դարձեալ լոււ է. նա չի թողնում տեսնողի վրայ տղամարդի տպաւորութիւն:

Ահա և կախաղանը:

Նա քայլում է շղթայւած, շրջապատւած զինւորներով. նրան հետևում է մեր սիրելի Խաչիկը: Նա նորից Ֆէդայի է, նա նորից մեր սիրելի Յարօն է. նոյն գոռոզ, նոյն կատաղի ատգահայ Ֆէդային, ինչպէս էր և կուռի դաշտում:

Կանգնում է կախաղանի առաջ, շրջապատւած ամբողջ:

«Սա կախաղանները չեն կրնար սարսափ ազդել հայ հայդուկի վրայ, որ կը թքնէ ատանկ կախաղաններու զանոնք պատրաստողներու ու Ֆէրմանով զանոնք պատրաստել հրամայողներու անամօթ ձակախն: Սա կախաղանները աւելի ևս պիտի գրգռեն հայդուկի վրիժառու զգացումները և պիտի մղեն զայն աւելի յամառ կուռի: Արէ՛ժ կը խնդրեմ ընկերներես, վրէ՛ժ... Մէկ կողմ հրելով դահճին, չւանք կ'առնէ ձեռքէն ու վիզն կանցնէ» — գրում է ակնատեսը:

*

Պատահում են մօմէստներ, վայրկեաններ, երբ անհատը իր ամբողջ մեծութեամբ, իր ամբողջ հոգու ուժով ձեր առաջն է կանգնում, արձանանում ու անմոռանալի, յաւիտենական դրօշմն է դնում ձեր յիշողութեան ծալքերում: Մինչև անգամ պատահական անձի, նոյնիսկ

արհեստագործական քրդի, տաճկի մէջ խորին յարգանք ու ակնածութիւն զարթեցնում:

Ախ, ի՞նչէր չէն կատարուում մեր սև օրերում արեան, աւարի, մահու ու կեանքի մրցման ասպարիզում: Հերոսական մի քայլ խրախուսիչ մի խօսք, ինքնըստինքեան չնչին, բայց և այնպէս յարմար ու տեղին՝ ունենում են ցանկալի նշանակութիւն և հետևանք. տնօրինում, վճռում են պատիւն ու կեանքը, ընկերների բախտը:

Ահա ձեզ մի ուսուցիչ, մի համեստ, վտիտ կազմաձևող էակ, ձեր առաջն է արձանանում և ձեռքի մի շարժումով սառած հոգի է տաքացնում, մեռած մարմինն կենդանութիւն հաղորդում, յոգնած, ջարդած, քաղցած ու անքուն ֆէդայիին մէկ երկու խօսքով կեանք ու աշխուժութիւն ներշնչում: «Թող իմ արիւնն էլ մեր սրբազան դատին ներշնչուի լինի, թող մեր նահատակ դիակների վրայ հիմնապնդի մեր և մեր սերունդների փրկութիւնը, ազատութիւնը¹⁾: Ահա այս խօսքերով ընդունեց մեզ գիւղական համեստ ուսուցիչ, մեր սիրելի ընկեր Խաչիկը:

Նոր չէր Խաչիկի համար ֆէդայի տեսնելը, նոր չէր ֆէդայիի համար նրա ներհական յարկը:

Ով կարող է նկարագրել այն յոյզը, այն արցունքները, որով նա մեզ ընդունեց դժոխքի, սուղթան Համիդի տիրած երկրի հովանաւորութեան տակ: Ախ, ի՞նչ արժէ այն ներհական համարը, այն գրկախառնութիւնը, որով մենք իրար հանդիպեցինք: Որպիսի՞ կսկիծով լսեցինք կուրից յետոյ նրա մահը²⁾: «Խաչիկը այլևս չկայ», շշմարտեցին մեզանից շատերը և նայեցին դէպի երկինք, կարծես հուժկու բողբոջն էին առաքում երկնաւոր անողորմ, անխիղճ դատաւորին:

«Խաչիկը այլևս չկայ», կրկնեցին միւսները ու դառնացած պինդ սեղմեցին ատամներով մերկ խանջալները: Որպիսի՞ կսկիծ, վրէժի որպիսի՞ բորբոքում:

Եւ վաղաժամ նահատակին վիճակած էր դեռ ևս երկու տարի խոր ու մութ զնդաններում ապրել, մեր Աւետիս-Յարօյի հետ միասին ու նահատակի պսակ ընդունել կախաղանի վրայ: Եւ քայլում է Խաչիկ, հետևում քայլ առ քայլ ֆէդայի Յարօյին դէպի կախաղան:

Նա սիրում էր ֆէդայուն և ֆէդայիի հետ կախաղան բարձրացաւ:

Հանգիստ ձեր ոսկրներին, պաշտելի ընկերներ, թող ձեր վրէժառու ոգին, կուրի դաշտում՝ վրէժի կայծեր, բոցեր բորբոքէ մեր սրտերում...

ՓԼՊԱՅՈՒ ՅՈՒՇԵՆՐԻՑ

Մ Ա Կ Ե Դ Օ Ն Ի Ա Յ Ի Ա Ն Ց Ք Ե Ր Ի Յ

Le Mouvement Macedonien-ի վերջին համարներում մենք գտնում ենք մի շարք տեղեկութիւններ Սալօնիկի, Մօնաստրիի, Կոստովոյի և Ադրիանուպօլսի վիլայէթների դրութեան մասին:

Զօրապետ Յունչէվը ապստամբ խմբերի գլուխն անցած հարածներ է հասցնում թիւրք զօրքերին և քաշուում լեռները: Սպանութիւններ են կատարուում խմբովին և մասնակի, զէնք են բաժանուում մահախնայական ամբոխին,

1) Տես «Դրոշակ» № 1, 1899 թ.
2) Պատմում էին սխալմամբ, երբ թէ նախ քան կոկու, Դարվիշ աղան է խանջալով սպանել նրան:

խուզարկութիւններ են կատարուում, կեղծ նամակներ են գցում բանտարկելու նպատակով: Բաշիբօզուկները կողոպտում են գիւղերը և այրում, լքտեսները՝ սպանում են. համբերութիւնը՝ հատած գիւղացիների ձեռքով: Պատանիները բռնաբարուում և սպանում են բռնաբարողների ձեռքով: Բանտերը լեցած են անմեղներով: Քանի քանի անմեղ օրիորդներ և կանայք բռնաբարուել են՝ ձեռները և ոտները՝ կապած ամուսինների՝ և եղբայրների առաջ: Ի պատասխան այս միջև շարի խորը խոցող անարդարութեան՝ արդար զայրութով և վրէժով լեցած գիւղացիները միանում են յեղափոխականներին, որոնք քաջութեան հերոսական օրինակները են ցոյց տալիս:

Մթօրսկօ գիւղի ժօտ մի փոքրածիւ խումբը՝ թիւրքերի յարձակման է ենթարկուել: Խումբը քաջութեամբ յետ է մղել յարձակումը և մեծ վնասներ պատճառել թիւրքերին: Հետևեալ օրը նոր գնդեր են ուղարկուել որոնց ուժի առաջ տեղի տալով խումբը նահանջել է քսան սպանած թողնելով, միջոցեւ թիւրքերի կողմից կուրի դաշտում մնացել է 100 հոգի:

Մի ականատես պատմում է, որ 120 հոգուց բաղկացած մի խմբի դէմ դուրս են եկել 1,000 զինուոր, որոնք գիշերը գաղտնի մօտեցել են ապստամբներին: Վերջիններս նկատել են այդ և վճռել են գիշերով լուսնակի լուսով յարձակում գործել: Երբ մօտեցել են թշնամուն՝ վրէժով և հրամանատարը) մի ուրիշ է գցել որ հասգին իրարանցում է պատճառել թշնամու բանակում, և ինքը իր խմբով անվնաս անցել է դիմացի սարը:

Բուլգարական «Բուլգարսկի Տօրկօվսկի վէստնիկ» կիսապաշտօնական թերթը հաղորդում է, որ գնդապետ Եանկօվը իր գնդով հոկտեմբեր 2-ին շրջապատած լինելով թշնամու զօրքերից՝ Մօրտէշ և Չագօրիչէնի գիւղերի մէջտեղում, անել դրութիւնից դուրս գալու համար՝ մի ճառով ապստամբներին ոգևորելուց յետոյ, առաջ է տանում զօրքը և յարձակելով սուրիներով ճանապարհ է բաց անում:

Հրաշքներ են պատմում նմանապէս վրէժառու կուրի, որ մակեդոնական Դէվլետ է կոչուում, 70 հոգուց բաղկացած խմբի մասին:

Սերբիսկօ գիւղի շրջակայքում մի ընդհարում է տեղի ունեցել յիսուն հապտամբի և 800 տաճիկ զինուորների մէջ: Ապստամբները կորցրել են միայն 4 սպանած և տուել են 3 վիրաւոր, իսկ տաճիկները ունեցել են 100 զոհ, որոնց մէջ 2 սպայ: Նոյեմբեր 18-ին Գրատէվկօ գիւղի ժօտ մի ուրիշ ընդհարում է պատահել 15 յեղափոխականի և տաճիկ զինուորների մէջ: 5 ժամ տևող կուրից յետոյ տաճիկները կորցրել են 15 սպանած և կրկնակին վիրաւորած, միջոցեւ ապստամբները ոչ մի զոհ չեն տուել:

Պատմում են նմանապէս մակեդոնացի կանանց հերոսական սխրագործութիւնների մասին, որոնք ցոյց են տուել մեծ տոկունութիւն, սառնասրտութիւն և անվեհերութիւն: Երևում է այժմ, որ նրանցից շատերը լաւ հրացանաձիգներ են...

Սօֆիայի մակեդոնական կոմիտէի ստացած տեղեկութիւններին նայելով՝ թիւրք զօրքերը շատ վատ են հագնուած: Նրանց մեծամասնութիւնը գրեթէ ոտաբօրիկ է ման գալիս և դժկամակութեամբ է կուրի գնում: Մի յարձակման ժամանակ զօրքը ապստամբուում և հրաժարուում է

եկած ընդարձակ ցաւին համար, այս զգուշութիւնները շնչին եւ անժամանակեայ դարձան մը միայն կրնան ըլլալ, որով ըստ չափոն դառնիւր Բերլինի 61-րդ յօդուածի գործադրութիւնը խնդրելէ: Հայերը երբոր յիշեալ վաւերացեալ յօդուածով իրենց վերապահեալ հրաւորները խնդրեն, երբէք անգործադրելի կամ չստիպուած պահանջներ ըրած չեն ըլլար: Եւ այս հանգամանքը ոչ մի պատճառ չի յարուցանէր կայսրութեան միւս որեւիցէ գեղերու կասկածը արթնցնելու, ոչ ալ ստորագրող պետութիւններու ռժրագրող անգործութիւնը արդարացնելու:

Առայժմ մեր, եւրոպացիներուս, կատարելիք դերն է՝ ծանչցնել եղելութիւնը, ցուցնել որ բաւական չէ միայն պարզ մարդասիրական զգուշութիւն մը, եւ թէ նոյնիսկ այն խաղաղութեան համար, որ չեն ուզեր խանգարել, անհրաժեշտ է Բերլինի դաշնադրութեան գործադրութիւնը: Սակայն հայերը, մանաւանդ իրենց արհեստով եւ կուով է որ պիտի յաղթանակեն եւ ձեռք բերեն իրենց յատուկ իրկութիւնը: Հայերը պարտաւոր են պաշտպանել եւ օգնել իրենց հայրենակից խմբապետ հերոսներուն, որոնք Սասուն եւ ուրիշ տեղեր սպանող համադրեաներու դէմ կը կռուին:

Բայց անհրաժեշտ է նաեւ հային շլատնել ապարդիւն իր ուժերը: Մեր հայ բարեկամները թերեւս միշտ նպատակայարմար կը բազում շարժածեցին իրենց շանքերը: Մեզ համար մեծ ուրախութիւն մը պիտի ըլլայ զուշակել որ ապագային այլեւս նոյնը չի պիտի տեղի ունենայ: Որով թող թոյլ տրուի մեզ սոյն մաղթանքը ընել իրենց:

Գալ տարեդարձին, Արդիւլ Համիդ ալ աւելի պիտի դողայ իր ծըռըզի ետապատիկ բերդին ստուէն, եթէ իմաստ որ իր զոհերը ոչ թէ միայն ընդհանուր ատելութեամբ մը միացած են իրեն դէմ, այլ համաձայնած են նաեւ իրենց դահիճը պատժելու եւ զայն անվաս դարձնելու միջոցներուն համար:

* * *

Պ. Անատոլ Լըռուա Պօլիէօ, անդամ ակադեմիոյ, խօսած է մի ընտիր և կորովի ճառ սօսիալ բարձր ուսմանց ուսուցարցին երկրորդ տարեշրջանի բացման առթիւ, ի ներկայութեան բազմաթիւ Հանդիսականներու, ուսուցչապետներու և ուսանողներու: Այդ ճառին մէջ գրելի այս մեծ վարպետը բարի գալուստ մաղթած է բոլոր ուսուցչատակներուն, առանց կրօնի և ազգութեան խտրութեան, և խօսել է վերջիններու լեհացիներու և հրէաներու մասին, չէ մոռցած և մեզի ու այս կերպ արտայայտած է ինքզինքն մեզ հայերուս նկատմամբ.

«Ձեր լայնածաւալ կայսրութեան մէկ ծայրը, Կովկասի հարաւային կողմը, կայ մի տառապող ազգութիւն, եւ որ պէտք է մեզ ամենէն սիրելի լինի, որովհետեւ նա տառապած է աւելի քան ոչ մէկը. մարդկու մի ազգ, զոր իր թշնամիներուն ատկու թիւնն եւ եւրոպայի լքուած կրօնապաշտան ջնջելու Հասկանալի է անշուշտ թէ եւ հայերու մասին կը խօսին Ռուսիան, մէկէ աւելի պարագաներու մէջ, յայտնած է անոնց իր բարեացակամութիւնը, նա արժանիքն է ունեցած Անտի-Սթեֆանօյի դաշնադրութեան ատեն խորհելու անոնց մասին եւ դառնալ Բերլինի դաշնադրութեան ժամանակ եւրոպայի ուշադրութեան յանձնելու վերամին: Զարգերէն իվեր, նա չորրորդ է տաճկահայերուն իր հողին վրայ մի ապաւէն դուրսէ չարագանց անձուկ: Իսայի թէպէտ եւ նա շատ անգամ տարածած է իր պաշտպանութիւնն այս դժբախտ ժողովուրդին վրայ, կարելի է ըսել սակայն թէ Ռուսիան բաւականաչափ բան ըրած է անոր համար Ռուսիա եւ Ֆրանսա, կատարած ենք մենք Ասիայի այս քրիստոնէականներուն նկատմամբ, քրիստոնէական մեծ պետութիւններու միւր ամբողջ պարտականութիւնը: Եւ քանի որ Ռուսիան եւ Ֆրանսան հաւատարմապէս կը հպարտանան, թէ արեւելքի մէջ մի առաջնութիւն ունին, չպիտի կրնային անոնք համաձայնել իրկելու համար մտադրութիւնը այս ճնշուած ազգին եւ պահանջելու վերջապէս Բ. Դոնէն Բերլինի դաշնադրութեան գործադրութիւնը»:

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ե

ԱՐԵՒՍՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՆ ստացած է՝

Պ. Բաղդ. (Պերայից՝ Յունաստան, սեպտ. ամսին) 15 Քր., ՂԱՌՆԱՅԻ Կօմիտէից 60 Քր. («Սպարաբ» խմբի երեք ամսամտարի փոխարէն 18 Լէվ, վիճակահանութիւնէ մը զոյսցած 30, ընդդիմահաստ ատակմագրո՞ծ է 2):

ԵԾՈՎՊՈՒՅՅԻ հայերի մէջ (Հարար, Աղղիս Արարա, Ճիբուղի եւ այլ տեղեր) հանգանակած «Ի նպատոս հայրենիքի մէջ կուող յեղափոխական խումբերու» 1000 Քրանք: Ընդամենը 1065 Քրանք

ԱՐԵՒԵԼԱՆ ԲԻՒՐՈՆ՝

«Պոռ» խ. 10 ուրբի, «Բլէշան» եւ «Յոանդ» խմբերի դաշնակից նոր «Մանուկ» խ. 10, դաշնակից «Բլէշան» խ. 30, «Նորընտիր» խ. 15, «Ղարէ-Հայկազան» խ. 5, հանգանակ. Թիւթ Ն° 170՝ 32 ո., Ն° 172՝ 40 ո., Բուռից (աշակերտական խումբ) 115, 28, «Պարոյր» խ. 10, «Հազար-Բաբա» խ. 7, «Ներք. յոչ ամս. 16, «Կարմիր Աղբիւր» խ. 10, Շաւարշեանի միջոցաւ 40, Լակակից 50, ԱՊԱՌԱՍԻՅ 300, ՄՐԳԱՍՏԱՆԻՅ 800 Մանուկ-ից՝ ներկայացուցից 122, Սեւաշերից 5 ուրբի:

ԱՍԵՐԻԿԱ՝

Լինի Կօմիտէն ստացած է 1901 թիւ ընթացքին Արտաւազը 25 ուրբ, Խըրխան, Հայկ, Կրակ, Էաշքերունի, Աննետ, Գ. Խ. 15-ական, Հրաշ 16, Կ. Գ. 14, Յ. Խ., Ապար, Խ. Ա. 12-ական, Մ. Խ. 11, 25, Յ. Կ. Խ., Մուրակ, Կ. Մ. Լ., Ս. Մ. 10-ական, Ս. Թ., Կ. Կ., Դ. Կ., Ա. Կ., Ս. Ս., Ա. Ն., Ե. Գ., Դ. Տ., Պ. Ֆ. 5-ական, Յ. Մ. 10, Եօթնիակ 3, Մ. Ե., Ասնցորդ, Պ. Կ., Ա. Գ., Մ. Թ., Դ. Մ., Մ. Մ., Վ. Բ., Կ. Կ. 2-ական, Յ. Ե., Հ. Ռ., Խ. Մ., Գ. Պ., Խ. Կ., Յ. Ե., Պ. Պ., Մ. Ա., Յ. Մ., Ուն, Ե. Ա., Յ. Պ., Խ. Օ., Ա. Պ. մէկ-ական: Յ. Ռ. 75-ական, Ա. Ե. 50 սէնտ, Ուն 50 սէնտ, այլ եւ այլը 14. 50: Ընդհանուր գումար 338 ուրբը 50 սէնտ:

ՍԱԼՆՈՅ ՉՈՐԻ ԿԵՂՐ. Կօմիտէն՝

1902 սպրիլի 2-էն մինչև օգոստոս 20. — ԱՊԱՆՈՒՆԻՔԻՆ՝ Դինսկունք գիւղի խմբէն 100 դահեկան, Ծերմակ գիւղի խմբէն 20, Մարգ գիւղի խմբէն 40, Աւերակ գիւղի խմբէն 60, Բլրտակ գիւղի խմբէն 100, Ծերմակ գիւղի խմբէն եւս 40, Դարապուխ գիւղի խմբէն 40, Կարմիր գիւղի խմբէն 40, Տապաններ գիւղի խմբէն 100, Նորաշէն գիւղի 5ին գանձի հաշւէն 440, Քրսոցիղի խմբէն 40, Արթուն գիւղի խմբէն 60 դահեկան:

ԴՈՒՌԱՆԻ Օվասիս շրջանակի կօմիտէի անդամ՝ Առիւծի եւ գինուր Բնորի ծնուած 67 դահեկան: Ընդհանուր գումար 1137 դահեկան:

ԲԱԿԱՆԵԱՆ ԿԵՂՐ. Կօմիտէն՝

ՓՈՒԴԵՆ՝ Ոսկեհանէ 2 արծաթ Լէվ, «Արեւելեան» խ. 11, Շարէ կամանք ընկ. 75. 40, «Կոմիտէ» խ. 59, «Պուլկարացի Պետո» խ. 52, «Արեւելեան» խ. 21, Տ. Ս. Գ. 25, Տ. Հայկակ 30, «Հեթում-Գաղիկ խ. 18, Սիմէոն-ձերունի 6, «Հեթում-Գաղիկ խ. 25, «Արամեան» խ. 59. 40, օրիորդաց Կարմիր կաշի «Օմանդակ» խ. 72, ՍՕՓՈՒՅՅԻՆ՝ «Արաբ» խ. 9. 60, «Սերոբ-Աղբիւր» խ. 35, «Փէրայի» խ. 27, Անրոբ-Աղբիւր 45, Արաբ 18, ՊՈՒՐԿԱՅԻ Մասնաձեւուն 115, ՍԻՋՕՐՈՒՆ՝ Էլպիս եւ Գ. 10, Փիլիպէի Շարէ կամանք ընկ. 120, ԲՕՆՍՏԱՆՉԱՅԻ ննթաակիտէ 200 Քր., ՌՈՒՍՉՈՒՔԻ ննթաակիտէ 200, հանգանակութիւնէ 500 Քրանք: Ընդհանուր գումար 1035 Լէվ, 740 Քրանք:

ՆԱԽԱՆԿԱՆԳՍԻՏԻ ԿԵՂՐ. Կօմիտէն՝

«Յրնկատար» խ. 10 ուրբ, «Տարծնեցի» խմբից՝ Փարսատ, Մուրատ, Սարատ, Էզրայիկ Անահիտ, Տարծնեցի, Կոնցի, Հայդուկ, Փիղայ, Փարամազ 15 ուրբ, «Արագած» խմբից՝ Սուրբէն, Համու, Զարեհ, Արամազ, Ժիգայր, Սուրհանտակ, Կայմակ Ատողիկ, Ղարազատ, Սմիտ 5 ուրբ:

ՎԻՃԱՊԻ ԿԵՂՐ. Կօմիտէն՝

«Արծի» խ. 95 դահեկան, «Հայրենասէր» խ. 8, «Հայրենիք» խ. 80, Բսիտայ 20, Դոսանք 15, Ծօսս 10, Թաթուկ Գայլ 60: Գումար 288 դահեկան:

Խմբագրութեանս գիմել Հեռուեալ Հասցեով՝
Rédaction du «Droschak», Genève (Suisse)